

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIX. évf.

Mártius—Április. 1894.

2-ik füzet

Adalékok a keleti nyelvek, irodalmak és utazások történetéhez,

— hazai történetünkre s nemzeti irodalmunkra való vonatkozással. —

A görögkeleti s nyugati (római kath.) egyház közti különbség igen régi időkre vezethető vissza s csiráiban megvolt már a kereszténység első felvirágzásakor. A keleti s nyugati népek ethnikus jellege, szellemi látkörök, s politikai okok működtek közre e különbség kifejtésére, a hézag kiszélesítésére, melyet az egyeztető törekvések kiegyenlíteni s betölteni nem tudtak. A keletiek élénk képzelete népszellemöknek egyik fővonása, a mely az érzékletet másképpen veszi fel, s adja vissza, mint a nyugati népek nehezebb szárnyalású képzelete. A különbség nem is annyira a tények és tantételek, mint inkább a képies kifejezések értelmezése s az egyházi szertartás külsőségei körül forog s a képzelet épp e vezető közegben repülhet legszabadabban. A két egyház egymástól való elszakadását nagyban előmozdította a római püspök és konstantinápolyi pátriárkha közt fenforgott vetélkedés, mely hova tovább, mind jelentékenyebbé lett. II. Felix római püspök 484-ben a konstantinápolyi pátriárkhat egyházi átok alá fogta, a mi a régi viszályt még jobban elmérgesítette. Az állás, melyet a két egyház a szentlélek származásának kérdésében egymással szemben elfoglalt, a kettő közt egy nagyfontosságú hittani különbséget támasztott, pedig Pál apostol a galatziabeliekhez intézett levelében nyilván mondja: Mivelhogy pedig fiak vagytok, kibotsátotta Isten az ő fijának lelkét (τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ ἀδελφοῦ) a ti sziveitekbe, ki ezt kiáltja: „Abba, *azaz*, Atya“ (I. a IV. r. 6. v.-ben) s János evangeliumában Krisztus urunk így szól: „Mikor pedig eljövend ama vigasztaló (ὁ παράκλητος) kit én botsátok néktek az Atyától, az igazságnak Le'ke (τὸ Ἅγιον τῆς ἀληθείας), ki az Atyától származik, az bizonyoságot téssen én rólam“ (XV., 26). Az ujonnan megkeresztelkedett dunamelléki Polgárország is a két egyház közt való vetélkedést nem kis mértékben gyarapította, a melynek egyik fő előmozdítója a tudós *Photios* pátriárkha volt (820—891), a ki a nyugati egyházat ama tanáért keményen elítélte, melyet a szentlé-

leknek a fiútól való származásáról vall, ugyszintén a szombati bőjtért stb. VIII-dik János pápa e súlyos vádakon felindulva 881-ben Photios ujjlag egyházi átkával sujtotta. Basilios császár fia *Leo*, kinek Photios tanítója volt, volt tanítóját egyházi méltóságától megfosztotta s 886-ban klastromba záratta. Egy későbbi évszázban a keleti egyház nagyemlékü főpapját szentjei sorába igtatta. Másfél százévvvel később *Mikhael Kerularios* patriárkha Photios vádlevelét még újabb vádakkal toldotta meg, mire IX. Leo pápa őt 1054-ben átok alá vetette, ez pedig a pápai bullát elégette s az anathemát anathemával viszonzta.

Nemcsak a Gyulák által kormányzott Erdélyben, hanem, a mint láttuk, az *Akhtum* (*Ochtum*) birta területen is gyökeret kezdett verni a görög egyház, melynek *Akhtum* hive volt. Ez a tartomány a Kőröstől a Dunáig terjedt. Akhtum a szent keresztséget *Widdin* (*Budin*) városában vette fel a Duna partján s jutalmul a byzánti birodalomhoz való ragaszkodásáért, a byzántiak segítségökkel támogatták: „accepit autem potestatem a Graecis“, mint a hogy a „Vita S. Gerhardi“ 10-ik fejezetében olvassuk. ¹⁾ Hierotheus püspökről, ki, a mint fennebb láttuk, Gyulát Erdélybe kísérte s a keresztény egyház itteni szervezetének alapját vetette meg, *Cedrenus* szól „historiarum compendium“-ában (I. a bonni kiadás II. 328-ik lapján). *Csanád* Achtumnak fővezére, kitől vette nevét Csanádmegye s Csanád városa, még pogány volt s *Achtum*-nak, noha keresztény volt, mint Gellért életében olvassuk, hét neje vala. Csanád (régén *Sunádnak* írták) városában Achtum görög klastromot alapított, mely ott egész 1030-ig fennállott. Achtumot vezére Csanád éjjel támadta meg s legyőzte, fejét a királyhoz küldötte, kitől ezen győzelemért Achtum minden jószágát ajándékba nyerte. ²⁾ Béla király névtelen jegyzője az itt elmondottakról így ír: „Terram uero que est a fluuio mor(u)s usque ad castrum urscia praeoccupauisset quidam dux nomine glad, de bundyn (*Viddin*) castro egressus adiutorio cumanorum, ex cuius progenie ohtum fuit natus, quem postea longo post tempore Sancti regis Stephani Sunad filius dobuca nepos regis in castro suo iuxta morisium (*Maros*) interfecit, eo quod predicto regi rebellis fuit in omnibus. Cui etiam predictus rex pro bono seruicio suo, uxorem et castrum ohtum cum omnibus apendiciis suis condonauit. Sic enim

¹⁾ Endlicher Mon. Arp. 214 s kk. II. L. dr. Kaindl R. F. Beiträge zur ältern ungarischen Geschichte“ cz. munkája (Bécs 1893) 3-ik lapján.

²⁾ J. Kaindl id. műve 6-ik lapján s Budai Ferencz „Polgári Lexicon“-át a *Csanád* név alatt.

most est bonorum dominorum suos fideles remunerare ; quod castrum nunc Sunad nuncupatur“ (l. Mátyás Florián kiadása 12—13 lapjain). Mikor 1030-ban dicső emlékü I. István király Gellértet csanádi püspökké tette, Csanád különböző helyekről tizenkét szerzetest hozott magával, hogy az általa birt területen Gellértnek a tanításban s keresztelésben segítségére legyenek. „Ezeket — írja Budai Ferencz az id. helyen — először az orodi, vagy a mint már ma hibásan hívják, glogováczi klastromba szállította, azután a csanádi klastromból a görög apáтурat, a mellette volt kalugyerekkel, vagy görög barátokkal együtt Orodra vitte, helyökből Orodról elhozatta Csanádra a fennevezett tizenkét barátot.“ Az itt közlött adatokból jeles tudósnk Bod Péter — mint Kaindl helyesen jegyezte meg — igen messze menő következtetést vont, midőn ama nézetének adott kifejezést, hogy a magyarok a pogányságból a keleti egyház kötelékébe léptek : (Omnes) Hungaros temporibus Geizae et Stephani, non religionem Romano-Catholicam prouti nunc se habet, verum ritus Graecos, cum gentilismo renunciarent, esse amplexos“. ¹⁾ Gyulát sz. István 1003-ban legyőzvé, tartományát elfoglalta s alattvalóit a nyugati egyház keblére térítette ; Achtum legyőzete több nehézséggel járt s néhány évvel később (valószínűleg 1008-ban) történt. Kaindl azon nézetben van, hogy *Romualdus* tanítványai ²⁾ Magyarországon nem annyira a pogányok, mint inkább a görög keleti valláson levők térítését tervezték volna ; ezt állítja, de semmivel sem bizonyítja. Hunfalvy Pál „Nigra Ungria“ alatt Erdélyt értette s ez már Katona István véleménye volt, a ki vonatkozással azokra, a miket *Ademar Chabaniensis* története III-ik részében mond, megjegyzi, hogy midőn *Ademar Ungria Nigra*-t ír, rosszul nevezi így Erdélyországot : „Transsilvaniam male sic appellat“. A kiewi krónika a kazarokat *ugre bielii* „fejér ugroknak (l. Nestor, Schlözernél, II. rész 114-ik lapján) s alább a magyarokat *fekete ugroknak* nevezi. De itt azt kérdehetjük, hogy minő magyarokat nevez így ? Büdinger szerint *Achtum* magyarjait s *Kaindl* e kérdést illetőleg Büdinger nézetét osztja. ³⁾ Querfurti Bruno „Vita quinque fratrum“ czimű munkájában írja, hogy *Regensburgból* kelet felé, illet. a keleti részekbe hajón ⁴⁾ utazott a fekete magyarokhoz, a kiknek sikertelenül hirdette Isten szent igéjét. (L. az eredeti szöveg következő szavait : „Nigris Ungris, quo tunc versus in partes orien-

¹⁾ L. „Hist. Hungarorum ecclesiastica“ (1888), I. k. 108-ik lapján.

²⁾ L. „Damiani vita Romualdi“ (Mon. Germ. SS, IV., 853).

³⁾ L. az id. m. 32. lapján.

⁴⁾ Tehát a Dunán le.

tis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero evangelium portare cepi“). S hozzá teszi, hogy utazásai közt folyton azt mondotta magába: „Szememnek álmodni nem engedek s halántékomnak nyugalmat nem adok, míg Krisztust meg nem találtam“.¹⁾ Ha Achtum tartományánál a Dunán lejjebb ment volna Bruno, a besenyők közé jutott volna, kikhez 1007 után csakugyan ment is, mint a hogy II. Henrikhez írt leveléből tudjuk, a melyben írja, hogy miután a magyarok földjén hiába töltötte idejét, a besenyőkhöz vette útját, a kik a legvadabb pogányok: *Certe dies et menses iam complevit integer annus, quod ubi diu frustra sedimus. Ungros demisimus, et ad omnium paganorum crudelissimos Pezegnoos, viam arripimus*“.²⁾

A kazar nép egyik részét a fekete kazarok alkották, mint a hogy *Istakhri* s más arab geographus munkájából tudjuk, ezek nevével a kiewi krónika a magyarokat abból az okból nevezte, mert ezek velek egyesültek. A magyarokhoz, tudvalevőleg még mielőtt az új hazát elfoglalták volna, a kazar népből kivált *kabarok* csatlakoztak, az Achtum fekete magyarjai alatt tehát más nemzetiséget nem érthetünk, mint a kabarokat.

A keleti római birodalommal István viszonya azóta javult meg, hogy a besenyőkben úgy Magyarország, mint a byzánti birodalom közös ellenségét látta. A görög-besenyő háborúról *Kedrenos* szól. (l. II. 483.) — István király unokatestvére *Szár László* orosz hercegnőt vett nőül s ennek három fia: *Endre, Béla* s *Levente* nevet viselt. Sz. István a velencei Orseolo nemzetségből származott öcscsét, Pétert azért, mert inkább bizott hitbuzgóságában s a nyugati egyházhoz való tántorithatlan hűségében, *Szár László* fiainak mellőzésével, az uralkodásban utódjának fogadta s a három herceget, kiket ez a mellőzés mélyen sértett, Csehországba száműzte. Onnan *Béla* Lengyelországba ment s nőül vette *Kázmér* fejedelem testvérét, *Endre* s *Levente* *Thuróczi* szerint elébb a kúnok közé s aztán Oroszországba mentek, hol előbbi *Jarosláv* orosz fejedelem *Anasztázia* nevű leányát nőül nyerte. *Jarosláv* azon I. *Wladimir* unokája volt, a ki 989-ben kereszténynyé lett s a pogányok főbálványát *Perunt* Kiew városában a Dneperbe dobatta. *Jarosláv* uralkodása után (1019--1054) az orosz birodalom részhercegségekre oszlott s ez az állapot egész a mongol uralkodás idejéig tartott.

¹⁾ „Hec dicens in corde meo: non dedero somnum oculis meis nec requiem temporibus meis, donec inveniam Christum“.

²⁾ Bielowski, Mon. Pol. hist. 1. 224. l. Kaindl R. F. id. m. 29. lapján.

Péter ellen Magyarországon Ába emberei szövetségbe az erdélyi Gyula fiaival s azokkal, kiknek az volt fő ohajtások, hogy Szár László egyik fia választassék meg királynak. A magyar hercegek engedtek a meghívásnak s nem sokára haza tértek, hogy az érdekekben megindult országos mozgalomban részt vegyenek. Azok, kik az ősök vallását az országban uralkodóvá tenni ohajtották, alkották a magyar hercegek pártjának javarészét; ezeknek egyik vezére *Vatha* nevű főember volt, a kiról a Markus krónika így szól: „Az első a magyarok közt, ki magát az ördögöknek felajánlotta, egy *Vatha* nevű volt Belus várából, a ki (pogánymódra) leberetválta haját és fején csak annyi haját hagyott meg, a mennyiből három lefüggő fürtöt köthetett. Fia *Janus* idő multával atyja példáját követve, mindenfelől összegyűjtette a varázslókat, bűvös-bájosokat, boszorkányokat, a kiknek bűvös-bájossága által igen kedvessé lett az urak előtt. Istenasszonyai (így) közül egyet, kit *Rasdi*-nak neveztek, a legkeresztényebb király Béla fogságba vettetett, a hol sok ideig nyomorogván, karjáról és lábáról a húst leette. A magyarok régi történeteiben meg van írva, hogy a *Vatha* családjába való házasodást törvénnyel tiltották meg, mert valamint *Dathan* és *Abyron* (ill. *Abiram*)¹⁾ az ó testamentomi időben az ur ellen támadtak, ugy ezek az új-szövetség idejében abban jártak, hogy a magyar népet Krisztus hitéről eltérítsék.“ Az eredeti szöveg így következik: *Primus autem inter hungaros nomine Vatha de castro Belus dedicavit se demoniis* (a magyar pogánykor isteni lényei) *radens caput suum, et cincinös dimittens sibi per tres partes ritu paganorum. Cuius filius nomine Janus, multo postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se multos magos et phitonissas, et aruspices, per quorum incantaciones ualde graciosus erat apud dominos. De multis autem deabus suis una nomine Rasdi capta fuit a christianissimo rege Bela, et tamdiu in carcere fuit reclusa, donec recomederet pedes proprios, ibidemque moreretur. Est autem scriptum in antiquis libris de gestis hungarorum, quod omnino prohibitum erat christianis uxorem ducere de consanguineis Vatha et Janus, qui sicut Dathan et Abyron in ueteri lege sedicionem mouerunt contra dominum, sic et isti tempore gracie ungaricum populum a fide Christi auerterunt*²⁾. Bonfin is emliti a tömlöczre vettetett boszorkány asszonyt, de azt mondja, hogy neve *Varázsló* lett volna. Thuróczi krónikájában szóról szóra azokat írja, melyek Márkus krónikájában írva

¹⁾ L. Mózes IV. k. XVI-ik részét, melyben írva van, hogy Kóré, Dáthán és Abiram Mózes ellen támadtak, a melyért Istentől megbüntettetettek.

²⁾ L. Mátyás Florián kiadása 154, 155 lapjain.

vannak, s a boszorkány asszonyt is *Rasdinak* írja, mint az. A *rasdi* szó a *varázss*-szal egyeredütenek látszik lenni s előbbi a kezdő *v* kiesésével az ó-szláv *vrazati* szakasztott mása. ¹⁾ A Márkus krónikájából id. szöveg folytatásában mondatik, hogy Vatha utálatos és kárhozatos beszédeivel reá vette a népet, hogy az ördögöknek (illet. a régi isteneknek) áldozatokat hozzanak, lóhust egyenek és más kárhozatos vétkeket kövessenek el: *Tunc itaque detestabili et execrabili amonicione illius Vuthe omnes populi libauerunt se demoniis, et ceperunt comedere equinas pulpas, et omnino pessimas facere culpas.* A felbujtogatott nép körülvette Endrét és Leventét, s előttök kinyilvánította, hogy ha nem engedik meg, hogy az ország visszatérjen ősi hitére, a püspököket, papokat megölhessék, a templomokat romba dönthessék, nem fognak mellettök harcolni. Endre irtózott ugyan e dőre kívánságtól, de féltvén a koronát, reá állott. Leventének, kinek lelkében ősei hite élő volt, tetszett a mozgalom. Péter király a Garam és Nyitra közt táborozott, mikor megtudta, hogy Endre és Levente már az országban vannak s ellentállást nem próbálva utját kíséretével együtt Mosony felé vette s úgy ment ki az országból másodszer 1046-ban. Az ősi hit rövid időre felujult, de vér öntözte virágzását. „Az üldözés e napjaiban, mondja a krónika, annyi pap és világi veszett el Krisztusért, hogy csak az Isten és az angyalok mondhatják meg számukat.“ ²⁾ Ekkor ismét büntetlenül lehetett a forrásoknál, fák, kövek mellett áldozni, mint a hogy ezt régen tették, szóval mindazt tenni, mit I. László király egyik rendelete eltilt s a miért a bűnöst ökörrrel bünteti: *Quicumque ritu gentilium iuxta puteos sacrificavint, vel ad arbores et fontes et lapides obtulerint, reatum suum bove luant.* ³⁾ A Vatha pártján levők bálványaitak újból felállithatták s halottjaikat az ősi pogány szokás szerint temethették vagy el is égethették. „A vitéz ember mellé, olvassuk Pauler Gyula id. művében — ha meghalt, sirba tették fegyvereit, lovát, kutyáit, mintegy hogy vele legyen az. a mit szeretett stb.“ E mozgalomnak esett áldozatul a csanádi püspök Gellért, a ki egy nappal halála előtt Dióson Tétény mellett már örömmel kezdé sejteni, hogy a vértanuságnak mennek elébe s vacsora közt azt mondá társainak: „Holnap az Ur vacsorájához leszünk hivatalosak, menjünk tehát hazozás nélkül, hogy meghalhassunk Krisztusért.“ ⁴⁾ A bécsi képes krónika Gellért jóslatát kissé másképpen beszéli el. GR. KUUN GÉZA.

¹⁾ L. Miklosich F. „Die Slavischen Elemente im Magyarischen“ (Bécs, 1871), a 61-ik lapon.

²⁾ L. jeles történészünk Pauler Gyula „A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt“ cz. kitünő műve I. kötete 120-ik l.

³⁾ Decret. l. cap. 22. l. a Corp. Jur. Hungar ill. helyén.

⁴⁾ L. Pauler Gy. id. műve I. k. 119-ik lapján.

Az öröklét kapcsolatai.

„Midőn az ember földén megjelent,
Jól beruházott *déskamra* volt az:
Csak a kezét kellett kinyújtani,
Hogy készen szedje mind azt, a mi kell.
Költött tehát meggondolatlanul,
Mint a *sajtféreg*, s édes mámorában
Ráért regényes hypothesisekben
Keresni ingert és költészetet.
De már nekünk a legvégső falatnál,
Fukarkodni kell, általlátva rég,
Hogy *elfogy a sajt és éhen veszünk*.
Négy ezredév után a nap kihül . . .
Növényeket nem szül többé a föld. . .“ stb.

Igy írja le Madách a természettudósok okoskodásait *földünk* és az emberiség szomorú jövőjéről. De hogy ő más véleményen volt, mutatja magasztos műve azon része, hol így szól az Isten az embernek :

„Ne kérd a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől,
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár :
Erény nem volna itt szenvedni többé :
Ha látnád a por lelkedet felissza :
Mi sarkantyuzna, nagy eszmék miatt,
Hogy a mulópercz élvéről lemondj? . . .“

Flámáron még erősebb vonásokkal írja le a föld utolsó katasztrófáját, midőn a lét csak az *aequator vonalain* lideregy s az akkor élő emberfaj, *De Candellenak* nézete szerint a *kaukazusi* és a *kinai faj* Párist, Berlint, Bécsset, Londont és a mi viruló Budapestünket is a jégtömbök alatt eltemetve keresi, mint a most élők a vulkán borított Pompeit és Herkulánumot. Aztán az *aequatornál* meglevő falatka sajt is teljesen *elfogy* a teljes *elfagyás* által s az utolsó kukucz, vagyis a Petőfi utolsó embere busan fogja kérdezni :

„Mi az fölöttem? ég, vagy sirbolt?
Igen sirbolt, a melyben a föld,

Ez óriás koporsó fekszik.
 És ott fejem fölött az a fény :
 A nap? . . vagy a sirbolti lámpa?
 Igen sirbolti lámpa, melynek
 Bágyadtan pislogó sugára
 Sötéttségét a siri éjnek
 Halvány piros sárgára festi . . . “

Én ettől a rettenetes katasztrófától nem félek, mert az soha sem fog bekövetkezhetni. *A természet törvényei az öröklét kapcsolatait tüntetik fel.*

A természetben kapcsolatos minden. Ok és okozat az örökváltozásban: az örök létezés valóságának nyilatkozatai.

A természettudósok azt állítják, hogy évezrek mulva elfogy a só és izetlenné válik élelmünk; elfogy a vas és azzal az ipar egy nagy része örökre megszűnik; elfogy a kőszén és a gyárak, vasutak stb. megállanak.

Oknélküli félelem: öröklevés s enyészet minden! De ha elfogynának és megsemmisülnének — só, vas, kőszén: az elfogyás alkalmával az emberiségnek azokra már nem lesz szüksége, mivel az *akkori szükségletre új anyagok fognak rendelkezésre állani . . .*

A légkör, a víz és a hő, az óriás laboratórium, e három örökmunkás laboránsa, az állati, növényi és állati élet örökös anyagcseréjével és átváltozásaival a megsemmisülni látszó anyagokat új alakulásra kényszerítik a természet megszabott törvénye szerint, s a mi eltérésnek látszik épp az is a törvényszerűségről beszél. Vagy is az okozat hirdeti az ok, vagy okok következményeit.

A tengerek medrei a jövő évezrek só és vasbányáinak bölcsői . . .

Csak a kőszén ujjaalakulása ösmeretlen még a tudomány előtt, mert ez idővel csakugyan olyan alakban, mint most fordul elő: *elenyészni látszik . . .* de azért a gyárak és vasutak meg nem állanak, mert a villanyerő már is nélkülözhetővé teszi a kőszénen. Hát a folyamatok óriási erői nem állanak-e az emberi akarat és ész rendelkezésére? . . .

A víz látszik hivatva lenni az elfogyó kőszén kipótlására, helyettesítésére, mert a víz a legjobb tüztartó anyag, mely éleny és könnyből áll (H²O). E tüzelő anyagnak egymástól való szétválasztása már ismeretes rég s ha majd e két elem kevesebb költséggel lesz szétválasztható: világítás, fűtés és sok minden egyéb meg fog változni az emberi társadalomban Bernstein szerint.

A tengerek medreit azért mondtam a jövő évezrek só és vasbányái bölcsőjének, mert ezekben ring mindkettő ujjaalakulása . . .

A most meglevő sóaknák évmilliók mulva csakugyan kifogynak, mert a mit szüntelen fogyasztanak, a terjedelem nagysága ellenére el kell fogyni. De ez csak látszólagos elfogyás. Mert megemésztheti ugyan ember, állat és növény, de az ismét felszínre kerül a *kiválás által* s a váladékot a záporok a patakokba, folyamokba s a folyamok a tengerek medreibe hordják, a hol az lerakodik, *megtisztul* s mint új sótelepek a jövő évezrek *sóaknái* lesznek . . .

A tengerek medrei így lesznek a jövő évezrek *vasbányái bölcsőjévé is*.

A *korálok* milliárdjai, valamint a multban, ugy a jelenben is: elenyésztőkkel mészsziklákat alkotnak. A tengerek medreiben továbbá agyag és palarétegek alakulnak a lerakódás által. Már pedig az *aluminium* a mész, pala és agyagnak *főalkatrészét teszi*.

Például pusztán az agyagban 30% aluminium rejlik. Ugy lovastam, hogy Párizs, Franciaország e roppant városának épületei, legnagyobb részben *ily korálsziklákból* kivágott kövekből vannak felépítve. Csak ez az egyetlen város mennyi aluminiumot rejt magában? Egy egész vasbánya a jövő számára! . . . S ha Peru és Kalifornia utjait fölbontották az arany kedviért, mert az oda hordott fvényben több aranyat leltek, mint a kimerült bányákban: miért ne lehetne Párizst is az aluminium kedviért bányászni, majd ha a vas nem léte előállana? . . .

Ettől azonban nem lehet félni, mert földünk anyagának legfőbb részét agyag és mész kőzetek teszik.

Különben is, mint a földmives a buzát, ugy termeli meg a természet a maga törvényei szerint az aluminiumot.

S ha már a tenger munkásai, a korálok e parányi, csaknem oknélkülinek látszó állatocskák, ily hasznos munkát végeztek és végeznek *öntudatlanul* is a jelen és jövő emberiség számára: ki ne látná az öröklét kapcsolatait a természet szent törvényeiben? . . .

Az aluminiumot éppugy lehet használni, mint a vasat, sőt erősebb és nemesebb fém amannál, mert a rozsdá nem bántja és tartósságára éppen azért sokszorosán felülmulja a vasat. Gazdasági eszközöket, ekét, pántot, patkót stb. készítenek belőle s mivel a vasnál sokkal könnyebb, pipere eszközökre is használják. Dohány és bürnót szelenczét, valamint órát és pennát, már rég gyártanak belőle. Sőt, ujabban még hajót is készítenek aluminiumból.

Az elfogyni látszó vasat ime miként alakítja át a természet parányi állatocskák által *nemesebb fémmé*: aluminiummá?

Az öröklét e kapcsolatai minden anyag összetételénél, felbomlásánál és újjáalakulásánál szemlélhetők.

Nézzük a levegő *élenynyét*, miként változik át az állati élet belehellésével szénsavvá és a szénsav a növényi élet belehellésével miként szabadul fel ismét élenynyé. Ime, az öröklét kapcsolatai! A változásban az ujjáalakulás! A mi meg van, meg nem semmisülhet, csak átváltozik.

Hogy szemléltetőbbé tegyem jelen értekezésemben *az öröklét kapcsolatait*, idézem egy lap számára még 1883-ban írt czikkem ide találó részét a *vizről*, melyben az anyag meg nem semmisülését a *viz örökváltozásaiban* leginkább láthatjuk.

A víz, mint minden anyag: *örökéletű*. Elváltozik, forog, keveredik, sül, fő, majd légharányokká oszolva rohan a szelekkel, de mindezek ellenére végkifejlődéseiben ismét mint iható kristály tiszta víz áll elő . . .

Könyharmat gyanánt felesillog a szempillákon, mint az öröm, vagy fájdalom hirnöke; majd mint villámrejtő *sötét felhő* megjelenik a magasságban, elfödve a nap aranysugarait. Jelen van a kék láng-hevében, mint az embrió egyik alkatrésze.

Most *hajjaiban* aranyhalak viczkáncdoznak, majd undok ázalékok hemzsegnék. Most *fodraival* enyelegve játszik az illatos szellő, az ég kék boltozatát tükrözve vissza; majd szennyes *hullámaival* a vihar kél csatára s az alvilág szürnyeit tünteti fel titáni harczában.

Most vitorlás hajók szedelik, majd a vihar szánt rajta s „vet belé halálmagot.“

Most *köd, pára* alakjában fojtogatja a tüdőt, majd *csöppjeiben* felfogva a nap sugarait, gyönyörködteti a szemet a *szivárvány* szinvegyületeivel . . .

A víz örök körforgásnak van alávetve, de éppen e körforgás biztosítja létezésének örök fenmaradhatását . . . Szemmel látható, s csaknem kézzel fogható e körforgásban az öröklét kapcsolata.

Azt a pohár vizet, melylyel szomjuságunkat kioltjuk: ezer meg ezer izben élvezték már előttünk élő emberek és állatok, és milliószor, meg milliószor fogja ismét élvezni az utánunk születő generatio . . . vagy tán még mi magunk is számtalanszor fogjuk szomjunkat kioltani vele ujjal . . .

A gyengébb idegzetűek tán megborzadnak s a fenebbieket tudva utálattal viszik ajkaikhoz, kényszerüségből, az üdítő csöppet. De a víz arról nem tehet . . . Az tovább folytatja bámulatos körforgását.

Most mint a büszhödt *mocsárok alkatrésze*, vagy mint *bontóerő*

hullák és korhadványok rothadásainál jelentkeznek, majd az emberi, állati és növényi testben mutatkozik, mint *vér, nedv és testrés.*

Kenyérsütésnél liszttel vegyítve, mint *tápszert* kinálkozik. Gipszszel vegyítve, mint *ásvány* fordul elő. A szívben, mint *érzés*, az agyban, mint *gondolat*. Hiszen a természettudósok állítása szerint az agy állományának $\frac{3}{4}$ -ét teszi.

Ott reng a virág kelyhében, ragyogva a nap arany sugáraitól, mint *harmatcsepp*, aztán megjelenik a forróság és munka által elgyötört testen, mint alkalmatlan izzadvány, vagy *veríték csepp*. . . — Ez az utóbbi épp oly harmatozása az állati, mint az előbbeni a föld testének.

Ha a föld központi melegétől felforraltatik, mint *gőz*, feszítő erejével megrázza a földet lábaink alatt és földrengést okoz, vagy borzasztó erővel felemeli a föld roppant kebelét s tűzhányó hegyeket képezve a megolvadt és elégett ásványrészeket *láva* és hamu alakjában, az olvadatlan maradt szikla tömbökkel együtt — óriás erővel dobálja ki. . . Ha kazánban változtatjuk a vizet *gőzzé*, mint megfékezett mesebeli sárkány ragadja, röpi a Fulton erőműveit.

Ha a nap melege alakítja *gőzzé* a vizet, minden vegyületekétől, salakjától megtisztulva, mint meleg és könnyebb test, a hidegebb levegő rétegein, a physika törvényénél fogva, feltör a magasban s ott *szeszélyes felhő-csoporttá* alakul. A felhő-csoportok a levegőhullám-szárnyain repülnek, szállnak, mint drága kincsekkel megterhelt hajók, hogy a kivánt révpartnál kikötve, az eltikkadt föld kebelét megenyhítsék.

A víz a felhőkből aláhull, mint *permete*, vagy csendes *eső* áldást hozólag; mint huzamos *zápor* és *jégvihar* rombolólag, kártékonyan, dörgés és villámcsikázás kíséretében; mint *dara*, vagy *hó* szeszélyes változásban. Azonban mihelyt a földszinét érinti, ismét megkezdí körforgását, vegyül, hat, munkál éltetőleg, gyilkolólag, szép és rut feltünéseiben, míg ismét a nap sugarai által megtisztul, destillálódik, hogy örök változásaiban *változhatatlan* maradjon.

Ime az öröklét kapcsolatai mily szembeötlők a víz körforgásában!

Éppen e kapcsolatokból következtetem, hogy sem a nap örökre kialudni, sem a föld megfagyni nem fog. Én egy szerves összefüggést sejtek a nap rendszerében! . . .

A nap kiszolgáltatta földünknek, mi lételének feltétele, a hőt és világosságot. Földünk és a többi csillagok megadják a napnak a mi hő és világosság előállítására a napnak szükséges.

Ez ugyan még most csak egy általam tett feltevés, de sejtem, hogy egykor a tudomány igazolni fogja e feltevést.

Hiszen kapcsolatot látok én valósággal is az égi testek egymáshatásában. A tengerek és folyamok apályát és dagályát a természet tudomány a hold földünkre való hatásának tulajdonítja. Aztán az is tény, hogy mikor a hold és a föld legközelebb vannak egymáshoz, némely folyamok iszonyu hánykolódással *részra felé rohannak*.

A nap kitörései pedig légköri változásokat idéznek elő földünkön. *Ezek az öröklét mind meg anyai kapcsolatai.*

S mikor mindezeket elgondolom, önkénytelen teszem fel a kérdést magamban: ha az anyag és erő megsemmisülhetetlen, hát *az ember, ki anyag és lelki erőből áll: megsemmisülhet-e?*

Lehetetlen! . . .

„Örök s végetlen e habarcz világ.
Nem veszhet el belőle semmi sem.
Minden mi meg van: meg volt, megmarad.
Elváltozunk, forgunk, keveredünk
E nagy kazánban sülvé, fővé, majd
Láthatlan légharanyokká oszolva;
Rohanva a szelekkel, megpihenve,
Suttogva busan földieknek
Megfejtethetlen, tulvilági nyelven,
Zokogva rablétünk panaszait:
Hogy lenni, lenni kell szünetlen;
Hogy *nem örök a sír, nincs benn' örök
Nyugalom, s nem menhely az, csupán
Szemfényvesztő: csalárd sülyesztő
A világ egyetemnek szinpadán*“ . . .

RÉDIGER GÉZA.

Urvacsorai beszéd husvétkor.

„Te is a Názáretbeli Jézussal való.” Ő pedig megtagadá, mondván: „Nem ismertem őt s nem is tudom mit mondasz.” És mikor ismételve mondanák: „Bizony ő közülök való vagy, mert Galileabeli vagy és a te szólásod is hasonló”, ő kezdé átkozódni és esküdözni, mondván: „Nem ismertem az embert, a kiről szólotok.” És mikor kiment volna, ismételve hallá a kakas szólását és nagy keservesen sira. — Péter apostol megrázó története.

A Jézussal lenni, őt Galilea szép mezőin követni, hol virágok illatoznak, s szellők szárnyai viszik a halmok felett az ajkiról elszálló fenséges igazságokat, s a völgyek liliomai susogják tovább, mint szelid, lágy zenét, az édes, mennyei hangot; és aztán mikor beborul, mikor az idő majd másra fordul, mikor viharzik a kinszenvedés drámája és vetődik elborítással fenyegető nagy vész hullámokba: őt megtagadni, az igazat, a kiről szólnak, meg nem ismerni és e tagadás rémítő nehéz súlyát, mint egy földre nyomást a lelkiismeretben egyszerre érezni és kimenve keservesen, nagy keservesen sírni: ez Péter apostol története.

A Jézussal lenni, az isteni ígéket mennyezetes templomban hallgatni, hol szabadon terjed a hang, s nyugalom-lakta oszlopcsarnokok visszhangozzák a lelkeket megragadó idvezítő tant; s az igaznak, a jónak, a szentnek eme legtisztább hangjait az érzések árján keblünkben, mint felbuzdulást, tovább zsongani, a Jézussal lenni; és aztán mikor egyszerre az érdek és önzés szelei jönnek s fergegbe elétörnek, mikor a felbőszült szenvedély villogó fegyverei rohannak ostrommal az igazság és szentség templomának: egyenként elszéledni, az igazat és szentet nem ismerni akarni, megtagadni s keresni a vész elől a rejtekhelyet, hová menekülni lehessen, s az igazat, a szentet a világ csufoltatásainak, gyaláztatásainak átengedni, szomorú végzetes sorsára hagyni: ah! nem egyszer ismétlődő történet.

Nem tagadtuk-e meg mi is, nem is menve oly messze, hol eme nagy dolog, az élet forog kérdésben, nem tagadtuk-e meg azokat a magasztos eszméket, elveket, melyeket a magunkénak elfogadtunk, s a melyeknek, a mikor ugy könnyedén van a dolog, magunkat bátran hiveinek valljuk, a melyekért mikor utunk gazdag földön, buza- virágok, dús kalászos között vezet, még beszélni, felbuzdulni, még lelkesedni is tudunk; de a mikor csak egy szemernyre is érintetett a mi életünknek világi oldala, mindjárt távolabb maradtunk onnan, hol az eszmék szent harcát küzdelemmel, bátorsággal és kitartással vívják, s szenvedéssel és könnyekkel, de Istenben bizó, égre emelt tekintettel építik a jövőnek oltárát?! Nem tagadtuk-e meg az igazat, a szentet, a melynek, a mikor először látjuk, a mikor felismerjük, a szív közetlenségével, csodálatunkkal és tiszteletünkkel adózunk, sőt követésére is felbuzdulunk, de a melynek sokakra nézve inkább csak művészi jelentése, mint isteni s erkölcsi becse van, melyet bámulnak ugyan, de értelmi magaslatukról mosolygva tekintnek arra, a ki azt a világban, az életben is követni akarja. Nem tagadtuk-e meg az igazat, a szentet, mert veszélyeztetett? Nem tagadtuk-e meg, mert nem hozott külső fényt, s nem szolgált napi, muló földi érdeket? Nem tagadtuk-e meg?!

Ha nem, jöjjetek és örvendjetez e szent asztalnál az igaz diadalának, melyet ez ünnep hirdet. Ha van vétkeitek!.. akkor is jöjjetek, ha már sírtatok lelketekben keservvel azok felett; kegyelem vár rátok... az Úr az ő tanítványának is ismét megjelent.

PÉTERFI DÉNES.

A szentgericzei unitárius eklézsia.

(Történeti leírás.)

A község neve.

Szentgericze község a régi Marosszéknek, vagy az újabb felosztás szerint Maros-Tordamegyének egy sok tekintetben nevezetes és figyelemreméltó községe. Egyik nevezetessége, hogy itt idegen népesség bár több ízben kísértette meg a szerencsét, gyökeret verni nem tudott. Népe kiváló munkás, szorgalmas, ugyannyira, hogy a szomszédos községek között e tekintetben legelsőnek mondható. Továbbá s ezt tán legelől kell vala említenem: kitűnő bortermő hely, miáltal egy igen-igen fontos keresetág van a nép kezében.

Szólanom kell, ha röviden is, arról, hogy hát a község neve voltaképpen Gericze-é vagy Gerlicze? mert e tekintetben a nagy közönség ma is tájékozatlan. Ha a mesék országában keressük a község nevének eredetét, azt találjuk, hogy egy a szomszédos Szentháromságon levő apácza zárdában volt egy igen-igen kegyes, érzelgő s a mellett vagyonos szüsz, kit társai említett természetéért *Gerliczének* hívtak. Ez épített a szentgerliczei dombra, hol a templom ma is áll, egy kápolnácskát, mely Szentgerlicze kápolnájának neveztetett s innen lett a falu neve is. Így hagyta hátra jegyzetei között ezt egykori nevezetes, tudós papunk, Sándor István.

De ha a történelemhez folyamodunk, úgy találjuk, hogy a község neve őseredeti pogány név s *Gereche*. A kereszténység felvételekor latinosa neve volt Sancta Gerecia, a mi megfelel a Szent-Gerecze vagy Gericze magyaros mai használatnak. A legrégebb hiteles adat 1332-ben található a pápai tizedkönyvekben, hol egy helyt S.-Gerecia fordúl elő; így pl. a 619. lapon Laurentius Sacerdos de S.-Gerecia solvit denarios XXV. stb. az 1334-dik évi rovatában a 734. lapon pedig így jön elő: Laurentius de S.-Gracia solv. stb. Az 1333-ik év rovatában 640-ik lapon pedig így: Laurentius de S.-Cruce Gerecia solv. 11. ban. stb.¹⁾

Az 1614-iki eredeti lustralis könyv 63-ik lapján így jön elő: *Szent-Gerecze*.²⁾

• Báthori Kristóf erdélyi fejedelem Kovácsoczy Farkasnak és Já-

1) L. vetera Monumenta Historica Hungariorum Sacram illustratia ab Augusto Theiner és Orbán B. Székelyföld leírása IV. köt. 56 lap 3. aljegyzet.

2) Lásd Udvarhelymegyében levő Székely nemzeti levéltárban az eredetit.

nosnak 1580. márt. 24-én tett adomány levelében így jön elő: Szent-Gericze; a beigtató parancslevelben: *Szent-Gerecse*.¹⁾

Az 1636 máj. 14—15-én kelt eredetiből másolt lustrális könyvben a 36-ik lapon: *Szent-Gericze*, hasonlóképp az 1647, 1677, 1683, 1685, 1691, 1692, 1715-ikiékben is. — Megkezdődvén azonban 1716-ban az unitáriusok üldöztetése s templomaik és javaik elvétele, Szt.-Gericze ős magyar neve is elvétellett. Azon innen legtöbbszörire a közírományok úgy említik *Szent-Gerlicze*; de azok szerkesztői római katolikusok vagy ezek befolyása alatt állók voltak. Írók, tudós emberek, minők voltak a Kozmák s kitünő történetírónk és községünk szülötte Jakab Elek, mindig Szent-Gericzének írták.

Most már ismét visszanyerte őseredeti nevét a község, mert egy 1882-ben a község előljárósága által tett folyamodásra belügyministeri engedély alapján törvényesen Szent-Gericze lett s hihetőleg már annak is marad.

Az eklézsia keletkezése.

Semmit sem nehezebb megállapítani, mint azt, hogy egyik-másik eklézsiánk mikor keletkezett, mert azon korból írott emlékünknél nincs. Csakis találgatás, következtetés útján lehet véleményt mondani, de egész biztosan nem. Így vagyunk a szentgericzei eklézsiával is. Valószínű, hogy keletkezése ennek is arra az időre tehető, mikor a vallási forrongás mindenfelől a kedélyeket hullámszázba hozta, s a reformáció az embereket fokozatosan vitte egyik vallás kebeléből a másikba. Temploma meg volt, tehát csak a gyülekezet alakult át s ugyanabban a hajlékban, a melyekben előbb a szentháromság egy örök Istent magasztalták a nép előtt érthetetlen latin nyelven, ugyanabban később az egyetlenegy Istennek dicsérete zengett édes anyanyelvünkön a zsoltárok szívéhez szóló, méltóságos akkordjaiban.

A legrégebbi feljegyzés, a mit a szentgericzei eklézsiáról találunk, a marosi unitárius egyházkör jegyzőkönyvében van, évszám kitüntetése nélkül s vonatkozik a kepefizetésre: „*az prédikátor béri 3 kalongya búza, zab és az kinek szőlője van, egy veder must, az kinek nincs 8 pénz.*“

„*Ha ki penigh megh nem adgya sz. Márton napig az nyolcz pénzt, tehát valamint jár az bor, éppen az egy veder bor árát megh kell adni.*“

„*Az kinek vonó marhája nincs az zabért 8 pénzt ad, az seller penigh egy véka buzát, 4 pénzt. Garas pénz öt-öt pénz, az özvegy arat az papnak. Keresztelésért egy tyuk, egy kenyér vagy 24 pénz.*“

Ez a feljegyzés érdekes azért, mert világot vet az akkori időre s hogy akkor is minő terhet kellett hordozni egy-egy eklézsiái tagnak.

Ez a feljegyzés 1633. előtt történt, a mi onnan világos, hogy 1633. január 17-én már ez áll a nevezett traktuális jegyzőkönyv 283-ik lapján: „*az szgeliczei eklesiáról végeztetett visitálásakor, hogy*

¹⁾ Fragmentorum Tomus VI. 854 és 1001. lapokon, a kir. főkörmányszék levéltár osztályában.

az kinek zabvetések ragyon, ha csak 3 kalongya lészen is, az papnak megadják kalongyájában“

Ebből a feljegyzésből az elébbivel összevetve az is kitűnik, hogy miután mindkét helyen csak papról s pap béréről van említés és a mester, vagy annak bére szóvá sincs téve, tehát feltehető, hogy kezdetben az eklézsianak csak papja volt és mestere nem.

De már e tájban úgy látszik beállították a mesteri állomást is, mert már 1649. jan. 12-iki kelettel ez a feljegyzés van: „*In generali visitatione sz. gelicensi meghmvasztrán és kglmek az mestert Nemai Gáspárt, igérének az közönséges bér felett két-két pénzt minden házas ember, sub hac protestatione, hogy mikor mestert nem tartathatnak, ne ragadgyon az két pénz az pap öt pénzéhez, hanem legyen az ő öt pénzével contentus az prédicátor.*“

Az esztendő számot tehát határozottan nem mondhatjuk meg, a melyben a szentgericzei eklézsia létrejött, hanem annyit mondhatunk, hogy megalakulása az elsőbb eklézsiaikkal egy időben történt, tehát a reformáció folyama alatt legalább is a tizenhatodik százév végén, mert a tizenhetedik száz elején már mint teljesen szervezett eklézsiaival találkozunk.

Az eklézsia belső emberei.

A) Papok.

Minden kéznél levő okmányok megvizsgálása nyomán első tudható papja volt a szentgericzei unitárius eklézsianak *Szentmártoni N. Mihály* 1697-ben; második *Dálnoki István* 1709-ben, ki esperes is volt. Harmadik 1718-ban *Ujvárosi András* (predikátor.) Ezekről ennél többet nem tudhatni, még azt sem, hogy mennyi ideig voltak itt szolgálatban. Negyedik pap volt tudomásunk szerint toroczkói *Kovács Márton* 1767—1771-ig, az anyakönyvvezetés papsága idejében kezdődik. Az 1718-tól 1767-ig terjedő negyvenkilenc év lefolyása alatt kik voltak itteni papok, nem tudhatni oiztosan, csak sejtetni engedni fennemlített traktualis jegyzőkönyv, a hol Kolosi János 1740-ben mint egyházköri jegyző 1751-ben Szatmári János szintén ily minőségben írja alá a vizsgálati jegyzőkönyvet, valamint Sala Mihály is 1755-ben. Lehet, hogy ezek az irt időkben szentgericzei papok is voltak egyszersmind s lehet, hogy nem; ez a kérdés itt eldöntetlen marad.

1771—1798-ig pap volt toroczkószentgyörgyi *Kozma Mihály*, ki elébb egyházköri jegyző, később pedig esperes volt. 1797. szept. 10-én édes apja mellé segédpapi minőségben jött Kozma Gergely, ki rendes pappá 1798. nov. 27-én lett s mint esperes is itt szolgált 1833. máj. 26-ig. Ekkor Kövendre ment rendes papnak, esperesi hivatala ott is megmaradván. E két pap nemcsak Szentgericzenek volt kitűnősége, hanem az egész anyaszentegyháznak. Előbb különösen mint egyházi- s mint történetirő is kiemelkedik, habár csak kéziratban hagyott munkái által is, melyeknek történeti része egykor becses kutfőül szolgálанд az unitárius egyház történetét megirő történetész-

nek. Nyomtatásban megjelent munkája, a „*temetési alapigék*“, melyet unokaöccse Kozma Ferencz, jelenleg Kolozs megye tanfelügyelői állásában levő jelesünk, a magyar tudományos akadémia tagja bocsátott közre.

Kozma Gergely szintén méltó fia volt a kitünő pap és esperes édes apának, ki egész életét egyháza hű szolgálatában töltötte el. Sok nevezetes és az utókorra érdekekkel bíró feljegyzéseket tett az anyakönyvek lapjain. Ő folytatta az édes atya által megkezdett feljegyzését az ezen eklézsiában szolgált belső embereknek, mi által e történet megírásában kellő utbaigazítást nyújtott. Az ő idejében kezdődött az anyakönyvek magyar vezetése. Volt egyházköri jegyző s később esperes. Kozma Gergely 1833-ban Kövendre ment papnak¹⁾ s helyébe jött *Sipos Miklós*, ki szintén előbb köri jegyző volt; szentgericzei papságával egyidejűleg esperessé is megválasztatott 1833-ban. Igen jeles pap volt, csak hogy beteges ember lévén, idő előtt, alig három évi itteni szolgálata után meghalt nagy számu család hátrahagyásával. Sirja a templom főbejáratától alig egy ölnyre van napkelet felé.

1836-ban szentgericzei papnak *Farkas György* egyh. köri jegyző és iklandi pap választatik meg, ki ezen szenteklézsiába jövele után szintén esperesnek megválasztatott az egyházkör által. E tiszteltreméltó alakja papjainknak és espereseinknek negyvenhat évig volt szentgericzei pap és köri esperes. Ez időt jól is felhasználta. A szigorú és pontos kötelelességteljesítés embere volt mindenütt. Köri belső embereit atyailag kormányozta, őket nyilvánosan meg nem szégyenítette, de szükség esetén négy szem között keményen megfeddette s így félték is tőle, kiknek okuk volt reá s mégis szerették. Mint pap kellő készütséggel birt s kötelelességeiből hajszálnyit is el nem hanyagolt, mint ember valódi magyaros vendégszerető, tiszta jellemű és egyszerű ember volt. Ezenkívül mint egyházi tanácsos a főtanácsokon közgazgatási és szervező tehetségnek volt elismerve s szavát mindig figyelemmel hallgatták. Papsága alatt épült a mostani diszes papiház, öntetett egy új s szereltetett fel a meglévő régi harang a Pozdech pesti harangöntő kizárólagos szabadalmu rendszere szerint, mi által a toronynak addigi folytonos ingadozása s leomlással való fenyegetése megszűnt. Farkas családos ember volt, de kevés gyermekkel. Szépreményű fiát legszebb ifjusága idején elvesztette. Ezen kívül volt egy leánya Csipkés Péter iklandi lelkész neje, ki magas kort ért, de korán özvegyeségre jutván, a szülői házhoz került vissza s az élete utolsó éveiben szintén özvegyeségre jutott édes apját gyöngéd szeretettel gyámolította.

Farkas Gy. 1882. ápril 24-én elhunyván, helyébe Alsósiménfalváról e sorok írója hozatott papnak, ki ez alkalommal harmadik állomására jutott.

B) Mesterek.

1697-től, a mikorról az első itten szolgált pap kimutatható 1893-ig, tehát a mostani időig négy év hijján kétszáz esztendő alatt kilencz papja volt Szentgericzeinek biztosan kimutathatólag, de lehet,

¹⁾ Bővebb életrajzát lásd Ker. Magv. 11. évf. I. füz. 15-61 lapokon.

hogy még egy-kettő ezeken kívül volt. Így is, de úgy éppen azt mutatja a tény, hogy Szentgericzen a kötelességteljesítő papnak maradása volt mindig s nem háborgatták állásában s e lefolyt idő alatt csupán egy pap ment el más eklézsiába, a többi mindenik itt halt el.

Sokkal kevesebb idő alatt, 1738-tól a mai időig, tehát százötvenhárom év alatt 17 mestert mutathatunk fel, kik itt szolgáltak; tehát majdnem kétannyit. Oka ennek az, hogy majdnem mindenik más eklézsiába ment innen vagy hasonminőségben, vagy papnak. 1738. előtt, majdnem száz esztendővel korábban, t. i. 1649-ben egy mestert említ az írott emlék, *Némái Gáspárt*, de ennek sem tudhatni itt töltött idejét. Eltávozása vagy talán itten történt elhalálózása után kik voltak, homály fedi a már említett 1738-ig. Ekkor volt *Simén György*. Ezután ismét sötétség fedi a tudást 1767-ig, a mikor a világoosság látni engedti Kénosi *Pál Zsigmondot*, a ki 1772-ig volt itt. 1772-től 1776-ig volt almási *Bodor János*. 1776-tól 1781-ig *Gejza János* (lengyel). 1781-től 1791-ig *Küsgyörgy Ferencz*. 1791-től 1798-ig *Boros Sámuel* kolozsvári deák. 1798-tól 1804-ig *Sárdi Mózes* szintén kolozsvári deák. 1804-től 1809-ig martonosi *Vass Mózes*, ki innen hazament; szolgálatba ment-e vagy szolgálatát félbehagyta, nem tudhatni. 1809-től 1815-ig recsenyédi *Máté János*, ki nek innen Iklandra papnak történt előléptetése nagy szomorúságot hagyott maga után. 1815-től 1819-ig n-ajtai *Huszár György*, ki ekkor szentháromsági pap lett (pastor animorum szentháromságensium). 1819-től 1844-ig, tehát az első hosszabb idei ittléte volt a költői lelkű és messzehírű tanító *Tiboldi Istvánnak*, ki ekkor betegeskedése miatt hivataláról lemondani kényszerülván, többé állandóan hivatalba nem lépett, de annál többet élt költői hivatásának s örök emléket hagyott tanítványai s e község lakosai szívében. Több ezerre menő adomái, meséi számtalan lyrai és alkalmi költeményein kívül nevezetes az önállóan nyomtatásban is megjelent műve: a Bachus útazása Szent-Gericzen, melyben a különböző emberi hibákat, gyengeségeket finom gúnnyal ostorozza, miáltal állítólag sokan találva érezték magukat s mi a költő mesternek talán kellemetlenségeket is okozott volna.¹⁾

Tiboldi helyébe jött 1844-ben *Lőrinczi Elek* kolozsvári diák, ki 1849-ig volt itt s innen Árkosra ment mesternek. 1849-ben jött helyébe solymosi mester *Török József*, ki itten 1859-ig volt s ekkor valami boszuság miatt r. kath. lett egész családjával s mint ilyen Erzsébetvároson alkalmaztatott elemi tanítónak. Azután is szívbenelekben unitárius maradt, s bár többször akart visszatérni, de visszatérése elmaradt. Szép tehetség volt különösen a zenében s egyházi énekeink nagy részét hangjegyekre letévén, hagyta hátra az eklézsiában emlékül.

1860—1862-ig volt abásfalvi mester *Fodor Lajos*, ki innen viszont mesternek ment Kissárosra s ugyanakkor onnan helyébe jött *Kozma Elek* egy szerény és becsületes egyházi férfiú s itten 1866-ig viselvén mesteri hivatalát, innen Medesérre ment papnak. Helyébe

¹⁾ Bővebb életrajzát lásd a Ker. Magv. 1878-ik évi folyamában.

jött 1866-ban kolozsvári segédkántor és theologus *Pető Mózes*, ki 1885-ig volt itt s Farkas György akkori pap és esperes elaggott korában segédpapságot is teljesített, időközben a papi szigorlatot is letévén 1885-ben aztán Nyomátra ment papnak. 1885-ben helyébe jött csikfalvi *Májai Gábor*, a kolozsvári állami képezdében végzett okleveles tanító, ki azóta nemes önérettel igyekszik betölteni hivatalát.

Az eklézsia gondnokai.

Szükségesnek tartom felsorolni a gondnokokat is, mert az eklézsia előmenetele és felvirágzása legnagyobb részben azok kezébe van letéve.

A szentgericzei gondnokok közül elsőnek említettük *Pető György* 1697-ben, ki igen buzgó és áldozatkész ember volt, mi megtetszik onnan, hogy 3 drb szántóföldet hagyományozott részben az eklézsia, részben a papság használatára.

1718-ban *Tóth Zsigmond* és *Boros Dániel* dékányok.

1720-ban *Szabó Miklós* és *Zsigmond György* dékányok.

1725-ben *Jakab György*, ő a templombeli külső és belső romladozások, úgy a sanctuárium bolthajtással való megcsinálására megfogadja kolozsvári Szilágyi Péter és Sipos Dávid kőműveseket 45 mfrttal maguk és lovaik tartása mellett.

1728-ban *Jakab Zsigmond* dékány. 1737-ben gondnok Hidegkúti István a czinterem megszendelyezésére szegőd korondi Gergely Istvántól tizenyolcyszáz zsendelyt (skola), százát 34 dénárért; ugyanekkor alkudott az eklézsia régeni harangöntő Kroner alias Brassai János harangöntőnél egy 80 fontos harangot 7 mfrtért és 50 pénzért; de ily csekély lévén az egyezet szerinti ár, valószínű, hogy az anyagot az eklézsia vásárolta hozzá. Ezt megelőzőleg Váradi Harangöntő János 38 mfrtért öntött egy harangot, de nagysága nem említettik.

1740-ben *Jakab Miklós*. 1741—42. *Cseh Zsigmond*. 1743. Iszlai István. 1744—45. *Boros Péter*, alatta a templom javítottatott. 1746—48. *Gál Márton*, gondnokságában az eklézsia tőkepénze 761 mfr. — 1748—49. *Jakab György*. 1750. *Cseh Zsigmond* úr. 1751—52. *Gaal Mihály* idejében a templom sanktuáriuma újra fedetik, a harangláb és czinterem javittatik. 1753—55. *Jakab György*, templom-, harangláb-, czinterem-javítás újból említve van; úgy szintén az is említve van számadásában, hogy a mester lakodalmára elkölt 19 veder (urna) bor. 1756. *Boros Dániel*. 1757—58. *Jakab Zsigmond*. 1759—60. *Cseh Mózes* számadásából látszik, hogy 1759-ben gen. vizitáció volt és a bornak vedre 50 dénár volt. — 1761. *Jakab Simon*, a templombeli székek alatta készítettnek újra. 1762. *Erdélyi Zsigmond* 1763—64. *Iszlai Miklós*. 1865—66. *Tót Márton*, alatta az eklézsia tőkepénze már 1008. forintra volt emelkedve. 1767—68. *Boros György*. 1768-ban Agh István püspök gen. vizitációt tartott, a mikor is az eklézsia tagjai kívánságára vissza lett állitva az a régi szokás, hogy a tőkepénzekre az adósok must-kamatot fizessenek ¹⁾ 1 mfra 1 kupát, szük-

¹⁾ 1767-ben rendelte volt a consist. hogy a tőkékre ne must, hanem pénz-kamat fizettség.

terméskor 3 fert. Ezen számadásban is, de már a korábbi években is említették a kiadások közt a prédikáló diákoknak való rendes kiadás; tehát már fennállott a legátusi intézmény. 1769—70. *Boros Gergely*, idejében öntetett egy harang. 1771—72. tkts. *Jakab György* úr, a templom zsendelyezése említették. 1773. *Gál György*, a papságnak új ház épül. 1774—75. *Bör János*. 1776—78. *Erdélyi György*. 1779—80. *Szabó Zsigmond*, 1781—82. *Gál Imre*. 1783—84. *Jakab Farkas*, ekkor készült a templombeli korona és ajtó. 1785—86. *Cseh József*, a templom hátulsó része zsendelyeztetik. 1787—88. *Cseh Mózes*. 1789—90. *Benke István*. 1791—93. *Jakab Imre*. 1794—95. *Gál József*. 1796—98. *Boros János*. 1799—1800. *Jakab Simon*, ekkor számba vétetett az eklézsia népessége és volt az unitárius gazdák száma 70., özv férfiak 4., özv asszonyok 15., fiu 94., leány 63., ujjarasztok: gazdák 4., fiuk 4., leányok 9., összeg 263., felállítatik a rendes harangozóság, s első harangozó volt Sárosi Sámuel. A presbyterium felállítását is ekkor megkísérté a sz.-vizitáció, minthogy megszűnt; ¹⁾ „*de semmire sem léphetett, azért halasztotta a sz. consistorium igazítására*“. 1800—04-ig *Tóth Zsigmond*. 1804-ben *Gagyi Ferenc*. 1805—07-ig *Gál Zsigmond*, alatta a templom „reparációjára“ költés mintegy 500 frt. kiadás említették. 1808—09. *Szabó Márton*, ki már kurátornak iratlik, holott az eddigiek *déknynak* nevezettek. A papság háza újra zsendelyeztetik. A mester lakodalmára (1808) költött 24 forint 90 pénzt. A székely katonaság kommuniója alkalmával (1809) vett bé 90 pénzt. A mester elhozására költött 47 forint 60 pénzt. — 1810. *Gál Márton*, kinek a vizsgálószerk által meghagyatik: „*mint-hogy pedig a loci miniszter úr ex mandato superior Regement Paternek, vagyis a nemes resurgens militia tábori papjának fog elmenni; az új kurátor Gall Márton házanépe körül s minden bajában ügyelettel lenni ismerte kötelességének*“; ez is a mester lakodalmára költött 20 frt 66½ pénzt. 1811—13. *Szabó János*, ekkor az eklézsia adott „*a főiskolák s azokban tanító t. professorok segedelmzésére 100 német forintokat*“ s ugyan e célra az irt 100 forinttal együtt az eklézsiaiban való gyűjtés 847 német frt és 54 kr. 1814. id. *Jakab Elek* ur. 1815. *Boros György*. 1816. *Erdei Zsigmond*. Ekkor gen. vizitáció tartatik *Körmöczy János* püspök által, mikor is az eklézsia minden ingó és ingatlan javai számbavétettek a legnagyobb részletességgel és pontossággal. Leiratik templom és torony, czinterem s azok feliratai. A lelkek száma ekkor 409, tehát 1800 óta a gyarapodás 146, a mi 16 év alatt feltűnő nagy. A torony épült 1791—93-ban.

1818. *Gál Sámuel*. Ennek megrendeli a vizsgálószerk, hogy minden három hónapban gyűjtsön egyszer dom. consistoriumot s a megye dolgairól közegyetértéssel tanácskozáva a presbyterium notáriussával minden folytatandó tárgyakat és határozásokat pontosan és körül-állásosan feljegyeztesse; e végre „*egy koncz papirosból presbyterium jegyzőkönyvet csináltasson*.“ Ugyanekkor megválasztatik a presbyterium

¹⁾ 1785-ben volt rendelve először a házi consistorium felállítása.

notáriussának *Boros Mihály*. Ugyanezen vszék a nem régen (1793.) épült toronynak gyengülő állapotára figyelmezteti az eklézsiát. Azután is folytonosan repedezett a bizonynyára nem kellő gondnal épült torony, mig nem hozzákötötték az addig szilárdan álló templomhoz, minek következtében a templom is derékben kettészakadott s mindaddig nem volt állandósítható az ingadozó torony, mig a régi szerkezetű harangokat át nem alakították a Pozdech-féle rendszer szerint vastengelyűvé. Azóta a torony hibátlanul áll de a templom megerősíthető nem volt, mig 1888-ban az egész templomot vassal össze nem foglalták.

1819. Gondnok *Cseh Zsigmond*. 1820—22. *Gál János*. A vszék elébe feljelentve lévén, hogy „a kötelesek sem a nyári, sem a téli tanításra fel nem járnak“, a nyári tanításra ez mondatott ki: „a szerencsevándó magzatok pd. a felséges rendelések szerint meg nem eskettetnek, ha t. i. nem járnak tanításra.“ A megye tőkepénzei, melyek veszélyben forognak, hogy „bátorságosabb helyre elokattassanak, a kurátornak szorosan meghagyatják, maga tartozván morositása miatt eső kárát a megyének megfordítani.“

1822. id. *Gál György*, templom és torony kijavíttatnak tetemes költséggel. 1823. *Cseh Mózes*. 1824—25. *Kúti Mihály*, a megye erdejében sok károk estek alatta. 1826. *Boros Ferencz*. 1827—30. *Sárosi György*, kinek igyekezetéről és buzgóságáról a vszék elismeréssel szól, melyet az Istenháza megújításában, külső és belső gazdaságvitelében tanusított. Ugyan *Sárosi György* kurátor panaszosan jelenti 1829-ben a vszéknek, hogy az eklézsia tagjai sem a presbyterium, sem eklézsiái gyűlésben nem jelennek meg, bármennyit hivassa is. Utasításul jövőre ezt adja a vszék: hivassa meg a kurátor tiszti pecséttel a tagokat s a meg nem jelenőket jelentse fel a concernens tisztnek.“ 1830-ban a papiház ismét újra fedetik. — 1830-ban gondnok *Cseh András*. 1831—33. *Iszlai György*. Az 1831-ben itt véghez vitt vizsgálószéki munkálatban hivatkozás van az 1652-ben tartott gen. vizitációra; de tényleg semmi irás, jegyző, számadásos avagy anyakönyv nincs 1744-en elől. 1832-ben a templom kipádimentomoztatik és új székekkel láttatik el.

1834. *Boros József*, ezen évben a templom belsejét kimeszelték s a székeket és karokat kifestették. 1835. *Jakab Ferencz*. 1836. *Szabó Sámuel*. Ez évben történt megállapodás a szentgericzei anya-, és ákosfalvi leány-eklézsiák közt, hogy ezután ne csak az iskolatanító járjon, mint eddig, szolgálatra, hanem a pap is. Ezen évben építettek külön szobával ellátott iskolát fiuk és leányok számára. 1837-ben *Jakab Elek*. 1838. *Gál Mózes*. 1839—42 *Benke Márton*. A torony újra fedetett s a templommal együtt megújíttatott. 1841-ben új harang öntetett, a régi három mázsás 6 mázssá fordíttatván, minden mellékes költségekkel együtt került 1355 mfr. és 46 pénzbe. Ehez hozzájárultak az eklézsia tagjai 92 mfr. 95 pénzzel. 1840 ben veszi kezdetét, hogy a kurátor a felszedett kamatból bizonyos százalékot jutalmul kapjon konsistorialis határozat folytán és pedig kapott 1840-ben 4 $\frac{1}{2}$ -ot 1841-ben 6 $\frac{1}{2}$ o, most kap 8 $\frac{1}{2}$ -ot.

1843—44. *Gál Márton*. 1844-ben először adatik ki a vadalmási erdőn a korcsmárlási jog az eklézsia által 3 fr. 8 pénzért. Ugyan 1844-ben Tiboldi tanító urtól az iskolacsengettyűje megváltatott 66 frton, melyhez az egyes hívek hozzájárultak 14 mfr. 28 pénzzel. 1845—47. *Gagy Mihály* ezen évben készíttetett magyar feliratu pecsétnyomó 3 mfr. 60 pénzért, melynek jelvénye szőlőgerezd, szőlőlevél s körirata: *szentgericzei unitár. sz. egyház pecsétje*; alakja hoszszukás kerekded. Ugyanezen évben készíttetett az eklézsia egy tiz változatu két testben levő orgonát segesvári Binder Sámuel orgonaművész által, melynek szegődség szerinti ára volt 1200 mfr., de a művész és segédei tartása s más mellékes költségekkel még egy száz forintra rá ment. De meg is érte, mert ma is még egyike a jobb orgonáknak.

A papság és mesterség évi jövedelmei is számba vétetvén, a következőleg találtattak: papnak az anyaeklézsiából, Harasztkerékről, Ákosfalváról és Szt.-Benedekről összesen gyűlt 146 kal. búza, 88 veder must és 310 v. csős trbúza és 106 kal. zab. Ezeken kívül a papi földek tehermentes haszna, az az adóját s községi terheit az eklézsia fizeti s megszántja és beveti sőt a takarmány-behordás is kötelessége volna az 1847-beli püspöki vizsgálószerk határozata szerint (L. sz. jk. III. k. 39 l.). A mesteri jövedelem a papi jövedelmeknek felét teszi mindenekben és a tanításért minden gyemektől 1 ved. must.

1847-ben püspöki vizsgálatot tartván ar.-rákosi Székely Sándor ur, a nagy gonddal és figyelemmel véghezvitt vizsgálat végén a lelkek száma is összeiratott az anya- és leányeklézsiákban, volt ekkor szt.-gericzen 580, tehát 1816 óta, a mikor 409 volt a gyarapodás 171, tehát évi átlagos gyarapodás 6, nem sok, de mégis előmenetel. *Ákosfalván* 30, *Szent Benedeken* 10, *Harasztkeréken* 13, *Vajában* 7. B.-Madarason ekkor ugy látszik nem voltak, ma pedig lehet a lelkek száma mintegy 20, csakhogy ez is évről-évre ki- és bevándorlással változik.

1847-ben választatott gondnoknak tkts. *Boros Elek* ur, kinek gondnoksága idejében sok nevezetes dolgok történtek, nevezetesen az eklézsia erdeiből összesen 3051 mfr. 24 p. fogott ki; a czintere m korlátkerttel vétetik körül és kapukkal ellátatik. Ez időszak a nemzetre nézve oly emlékezetes szabadságharc időszakának lévén, az eklézsia is a haza oltárára ad egy harangot ágyunak. E harang az eklézsianak akkori nagyobb harangja volt ily felirattal 17 (B. J. C.) 31, a tengelyin ezen esztendő szám 1794.

1850—51-ben újiskolaház épült. 1852. a torony székülései újra készíttetnek, a torony régi ajtója helyett új ajtó vágatik más oldalon és a templom kőlabái kijavíttatnak, valamint a mesteri telken új csűr és pajta építtetik. Boros E. urnak gondnoksága a szabadságharc idejére esvén, mindenképpen a külső körülmények által is meg volt nehezítve, de lelkiismeretes buzgósága nemcsak az akadályokat győzte le, hanem sikerrel haladott előre. A 1849. nov. 5-én itt ülésező köri vszék ekkép méltatja érdemeit: *6-szor* „Vszékünk tekintve számadoló gondnok Boros Elek urnak, daczára a közelebbi forradalmas időknek mind a számadásban, mind a csoportoson előfordult építtetések-

beni, ugy gazdaságokban igen pontos és mások előtt is követendő példányul való eljárását, teljesen meglegegedését nyilváníti és jövőre nézve is hasonló buzgó eljárását reményli.“

1855-ben pedig lemondása alkalmával a vszék jegyzőkönyvében szintén a 6-ik sz. alatt ekkép méltatja hűségét és buzgóságát: „nyolcz évig buzgón és az eklézsia épületére szolgált számadoló gondnok Boros Elek ur az eklézsianak s vizsg. székünknek is érzékeny sajnálatára hivataláról leköszönt.“ Ezen buzgó afia azóta is egyik leghivebb tagja és presbytere volt az eklézsianak s ma is a leghivebb unitáriusok közé tartozik, ki bár lába fájdalmassága miatt évek óta nem járhat a templomba, de az unitárius kiadványok leghűbb olvasója.

1855. lesz gondnok *Szabó Márton*. Idejében (1857.) a templom déli oldalán a fedél újra készítettett; a templomra a főbejáratnál új ajtó (kétfelé nyíló cserefából) készül. A státusnak az eklézsia által ígért ezer mfrből kifizettetett 600 mfr. s kamat 12 fr. 50 pénz.

1858-ban gondnok id. *Iszlai József*. Vadalmási erdőn újból cserefa fiatalok tisztításából jött 1129 mfr. 20 p. 1859-ben az iskolaház kipadoztatott. Ugyanekkor elhatároztatott, hogy a papiház rozszant és kijavitást érdemlő nem lévén, egy új ház építtessék.

1895-ben gondnoknak választatik *Szabó Bénéiam* és minthogy a papiház építése is kilátásba helyeztetett, építtető gazdául és társ-gondnoknak megválasztatott tkts. *Gál Zsigmond* ur.

1862-ben a papság számára egy a czélnak és kor igényeinek teljesen megfelelő papiház építtetett és pedig téglából, cserepfedéllel, mely építés körül kiváló érdemet szereztek buzgalmukkal építtető gazda tkts. *Gál Zsigmond* ur, kinek mint egyszersmind huzamos időn át eklézsia jegyzőjének is 1883-ban történt idő előtti elhalása kipótolhatlan kárára történt e szent eklézsianak, — továbbá gondnok id. *Szabó Bénéiam* és helybeli pap és esperes tiszt. *Farkas György* ur; de általában az eklézsianak kicsinye, nagyja elismerésre méltó odaadással serénykedtek; de dicséretes segédkezéssel voltak a helybeli ev. ref. atyafiak is. Került pedig ez a papiház a napszámot s egyéb meglévő anyagokat nem számítva 1290 fr. 26 kr.-ba s ráment 548 szekeres és 625 gyalog napszám.

1862-ben lett gondnok *Sárosi Lajos*. Alatta 1863-ban ismét eladatott a vadalmási erdőn 194 fr. 3 kr. áru fa. 1864-ben az eklézsia megveszi *Jakab András* urnak a papi telekre rugó mintegy 50 □ ölnyi területű jószágát 50 frttal, melyből helybeli pap t. *Farkas György* ur 5 frtot fizet.

1865-ben templom és torony ismét javíttatnak, hogy az ezen évben itt tartandó zsinat díszéhez méltók legyenek. A zsinat csakugyan megtartatott kellő fénynyel és gazdag ellátással, de annál kevesebb költséggel, viszonyítva a mostani vállalkozás útján való ellátásokhoz.

1866-ban önkéntes ajánlkozás folytán lett gondnok ismét *Szabó Bénéiam*. 1867-ben a vadalmási erdőn eladott cserefákért újból vett be az eklézsia 188 frtot.

1867-ben gondnoknak választatott *Boros Károly* ur. 1868-ban a vadalmási erdőn cserefából s erdőalja tisztításából újlag jött be

444 frt 6 kr. Csakugyan 1868-ban a papság telkén új istálló készítettett, mely került az eklézsia erdejéből adott cserefákon kívül 447 frt 51 krba.

1869-ben gondnok lett *Jakab József* ur. Ez évben a bükkerdön elszáradt és megrevesedett fák eladtván s más haszonfából is jött be 784 frt 57 kr.

1871-ben gondnokká választott *Gál Imre*. 1872-ben a nagy harang is felszereltetett a kisebb új harang mintájára a Pozdech médszere szerint és került 231 frt 13 krba. Szintén 1872. vásárolt az eklézsia egy az iskola- és mesteri telekkel kapcsolatos belsőteltet, melynek szélessége mintegy 8 ölnyi, hossza lehet 50 öl 900 fittal.

1873-ban a bükkerdön eladott fákból jött 199 frt 90 kr.

1873-ban Koronka Zsigmondtól ismét a mesteri telekkel szomszédos jószág megvásároltatott 1000 fittal. E jószágok vásárlására, melyek a viszonyokhoz mérten tulságos drágán vétettek, az a körülmény indította az ekléziát, hogy az így különben nagyon szűk terjedelmű mesteri jószág kellőleg kibővítettvén, oda egy alkalmas községi iskola emeltessék; de a mely számítás hajótörést szenvedett.

1874-ben gondnok lesz *Gál György*; gondnoksága alatt erdőgyapjából vett be az eklézsia 894 frt 72 krt.

1878—81-ig gondnok *Gál Tamás* idejében erdőgyapjából vett be az eklézsia 669 frt 97 krt, csakugyan gondnoksága alatt a mesteri és iskolaház megzsenedelyeztetnek. Gondnoksága alatt volt jelen püspökünk főt. Ferencz József ur vezetése alatt a gen. vizitáció, ki püspökké léte után első látogatásával körünket szerencséseltette, buzdítva és lelkesítve mindenfelé elragadó ékesszólásával.

1881—1890-ig gondnok *Cseh Tamás*, kinek csaknem egy tizedre terjedő gondnoksága alatt az eklézsia beléletében sok és nagy dolgok történtek. Nevezetesen 1882-ben létesült egy kepeváltsági magtár a hivek önkéntes megadóztatása által, mely bár némelyek részéről ellenzésre is talált, de lassanként beleadták magukat az ellenzők is s ma már 10 év lefolyása alatt az erdőkből levágott fák jövedelme is ide fordítatván sok részben, a kepeváltsági alap most meghaladja az 5000 frtot. A templom és torony felerészben újra fedettek. A torony megmeszeltetett, valamint a templom is kívül-belől; ezen kívül a templom folytonos szakadásai megerősítése végett egészben vasabronccsal körülfoglaltatott és a toronynyal egybekapcsolatott, a mi 1888-ban történt, s azóta mindkettő szilárdan áll. Cseh Tamás gondnoksága általában látható nyomokat hagyott maga után. Alatta az erdőkből összesen 3512 frt 79 kr. bevétele volt az ekléziának.

1890-ben gondnok volt tkts. *Gál Károly* ur, ki rövid egy évre terjedő gondnoksága alatt a sok hátralék kamatokat csaknem teljesen felhajtotta. Egy évi hű és buzgó gondnoksága után hivataláról az eklézsia közóhaja ellenére lemondván, helyébe megválasztott 1891-ben tkts. *Boros Albert* ur, ki azóta szintén áldásosan folytatja elvállalt hivatalát, méltón az egykor hivatalában oly buzgó édes apához. Erdőgyapjából ez ideig vétetett be alatta 511 frt 3 kr.

(Vége következik.)

ÜRMÖSI KÁLMÁN.

Egyháztörténelmi adatok.

CXXIII.

Kénosi Sándor Gergely ítélőmesterré neveztetése 1713.

A múlt százévben elnyomatásunk egyik keserves emlékü eszköze volt az is, hogy magasabb rendü országos hivatalba 1713-tól egészen II. József trónralépteig közülünk senkit se neveztek ki.

A szatmári békekötés után, a Rákóczi szabadságharcz bevégződésével egy néhányan még nyertek magasabb tisztséget, de a mint ezek elhaltak, többé még a candidatióba se vétettek be a mi embereink.

E kevesek közé tartozott Kénosi Sándor Gergely, a kinek 1713 márt. 1-én kelt ítélőmesteri kinevezési okmányát alább közöljük a K. Sándor József dévai kir. közjegyzőnél lévő eredetiről. K. Sándor Gergely Udvarhelyszék egyik legelőkelőbb családjából származott, mely már I. Lajos királynak egy 1368. ápril 25-én kelt okmányában említették s Udvarhelyszéken nevezetes szerepet játszott. Apja, szintén Gergely, e szék királybirája, ennek Pál nevü testvére pedig török követ volt.

Sándor Gergely 1728. szept. 18. halt meg Kelemtelkén s ugyanott temették el szept. 26-án; neje P. Horváth Klára azon évi jul. 23-án megelőzte őt a halálban s így a csakhamar szintén elhalt Gergely nevü fia és a később V. Dániel Ferencz nejévé lett Klára leánya igazán árvákká lettek.

K. Sándor Gergely 1718-tól egyik buzgó és sokat áldozott főgondnoka is volt az unitárius vallásközönségnek, tehát éppen a legválságosabb időkben.

Áldozat készségét főként kolozsvári főiskolánk ujra teremtésében és fentartásában is kitüntette az által, hogy a minden jövedelemtől megfosztott tanárok és tanulók segélyezésére minden évben 100 véka búzát küldött Kolozsvárra. Az ily férfiak megérdemlik, hogy emlékök tiszteletben tartassék. Az okmány a következő:

Nos Carolus VI. dei gratia electus Romanorum Imperator, semper Augustus ac Germaniae, Hispaniarum utriusque Siciliae, Hierofolymae, et Indiarum, necnon Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniaeque, et C: Rex Archidux Austriae, Dux Burgundiae,

et Transilvaniae Princeps et. C: Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod cum nos accepta Fidelium Nostrorum Statuum et Ordinum Principatus Nostri haereditarii Transilvanici, Partiumque Regni aequae Nostri, Hungariae eidem annexarum, pro Magistris ibidem Protonotariis Candidatione, atque in ea Fidelis Nostri Egregii Gregorii Sándor de Kénos Regis tratoris Cancellariae Nrae Provincialis, inter alios hujusmodi Candidatos denominatione tum vero attentis, et consideratis fidelitate fidelibusque et utilibus servitiis ejusdem Gregorii Sándor tam in praedicto officio suo a pluribus jam annis, quam alias quoque pro temporum et occasionum varietate Nobis, -- Augustaequae Nostrae Domui et etiam patriae suae, assiduae praestitis indeque sibi comparatis meritis, cui accidit etiam Jurisprudentia aliaeque animi dotes a quibus Nobis commendatus est. Eundem itaque Gregorium Sándor, in Magistrum Nostrum Protonotarium, per dictam Nostram Transilvaniam, Partesque ei annexas evehendum esse duximus Volentes, et per expressum decernentes, ut ipse, deposito, suo loco consveto Officii et Functionis hujus Juramento tam consveto suo Salario a Thesaurario Nostro sibi pendendo, quam etiam aliis, ad instar aliorum Magistrorum Nostrorum Protonotariorum, in praedicta Transilvania omnibus Juribus, Praerogativis et Immunitatibus, signanter vero sigillo, et Expeditionibus, eidem officio convenientibus et competentibus uti, frui et gaudere possit ac valeat Imo evehimus et constituimus volumusque et decernimus, modo praedeclarato. Harum Nostrarum Secretioris et Aulici Sigilli Nostri impendentis munimine roboratarum testimonio mediante. — Datum in Civitate Nostra Viennae Austriae Die Tricesima Prima Mensis Martii Anno Domini Millesimo, Septingentesimo, Decimo Tertio Regnorum vero Nostrorum Romani Secundo, Hispanici Decimo Hungarici et Bohemici etiam Secundo. Carolus mp. Andreas Szentkereszti.

Sárga-fekete sinoron függő faszelenczében pecsét veres spanyolviaszból (kétféjü sas). Eredetije van K. Sándor József urnál Déván.

BENCZÉDI GERGELY.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

A mesteri kézzel reá szabott külforma is mindjárt szemünk elé tünteti a *Defensio Orthodoxae Fidei* nemes beltartalmának rejtettebb szépségeit. Csaknem zavarba jövünk, hogy a tollunk alá kerülő szebbnél szebb virágokból melyiket ne fűzzük a protestáns orthodoxia homloka köré illő illatos díszkoszoruba.

Baromi butaság jellemzi Kálvin szerint Servet halálát (in eius morte apparuit belluina stupiditas), a honnan nyilván kitetszik, hogy ő sohasem vette komolyan vallását. Csak henye gazficzkók csinálhatnak mátyrt ez esztelen makacs emberből. (Bock: II. 371.) Midőn a vesztőhelyre ért, a mi *legérdemesebb* testvérünknek, Farelnek intése, bár nehezen, mégis rávette, hogy kérje fel a népet, könyörögjön vele együtt. Miként engedhette ezt meg lelkiismerete, azt én meg nem foghatom; mert ő azt írta volt egyszer sajátkezűleg, hogy ördögi hit uralkodik köztünk (csak ördögi hit teremhet ily pokoli gyümölcsöket, — jegyzi meg Porter); és hogy nekünk sem egyházunk, sem istenünk, mert a kis gyermekek keresztelésével megtagadjuk a Krisztust. Vagy nem megszenteltetés a szent szövetségnek — kérdi a megbotránkozott Kálvin — közös istent és hitet vallani egy hitetlen és szentségtelen néptömeggel? És valóban Farel intette is a népet, hogy könyörögjön érte; de csak úgy, hogy az Ur megkönyörülvén a máskülönbben elveszett emberen, hozza őt vissza a józan értelemre utálatos tévelygéséből. (Könyörögni egy vádindítvány szellemében! — jegyzi meg Hall és Porter.) Ó (értsd: Servet) ez alatt legkisebb jelét sem mutatta a megbánásnak. (*Def. Orth. Fid.* 62. Porter: 31.)

Leírván így orthodox szellemben Servet halálát, áttér tudós Kálvinunk ellenfele tudományának *kellő* megvilágítására. Állítja, hogy „mindazon botrányos tévelygések között, melyekkel a sátán elhomályosítani akarta az újonnan feléledt evangélium világosságát, azon hitelenségek sokasága, miket Servetus okádott elé az ő könyveiben, felette áll minden más utálatosságnak.“ Egy néhány lappal előbb Kálvinunk szerint: „a halott maradványai dögleletes büzt gőzölögtek ki“; azért kellett néki tollat fognia kezébe. (*Defensio*: 7. Porter: 71.)

Más helyen meg Servet iratait számárordításnak nevezi „Kálvinnak nagy és nemes lelke“ (*Révész*: 158.) s ez épületes hangon beszél keze közt kimult áldozatáról egész könyvében keresztül. „Ocsmány eb“, „spanyol kutya“, „oktalan barom“, „pokolbeli barom“, „czudar“, „sátánfajzat“, -- ilyenek voltak a kegyes megemlékezések, melyekkel el-siratta sírba tett ellenfelét ama „fönséges szellemü és lelkületü“ mint-ember, ki álmélkodó történetírója szerint oly „nyájas és gyöngéd magaviseletü volt“ s „még nemesebb tulajdonai is oly túlzó pontokig fejlődtek ki, hogy a kellő határt túiszárnyalták.“ (*Révész*: 287. 291.)¹⁾

Az „Orthodox hit védelme“ egy másik klasszikus oldalának, az orthodox őszinteségnek behatóbb méltatása a fennebbieket után talán mellőzhető. Porter lapokon keresztül világítja meg Kálvín jellemző igazmondásait. Hogy t. i. a viennei feladás nem egyéb volna gonosz emberek rágalmánál; hogy Kálvín legszelidebb módon törekedett mindig a jó útra visszatéríteni Servetet; hogy ő nem viseltetett oly halálos gyűlölettel iránta (me non ita capitaliter fuisse infestum), hogy „egy kis szerénységgel“ (*sola modestia*), „hacsak eszt el nem veszti, életét meg ne menthette volna“; hogy ő bárminemü személyes sértést is Servet ellen soha el nem követett; hogy ő szives készséggel beleegyezett ügyöknek a helyét egyházak elé terjesztésébe s hogy a svájci theologusok mindannyian Servet halálát kívánták... Jámbor-ságának bizonyítgatásában annyira elragadja őt a szent buzgóság, hogy pillanatra megfeledez mind a híres következetességről s mind könyve tulajdonképeni tárgyáról, mely az eretneküldözés és Servet kivégeztetése törvényes voltának igazolása lett volna, s érdemül tudja be magának, hogy ő egyetlen szót sem ejtett ki a büntetés felől, mihelyt S bűnös volta kimondatott. Kálvín meggyőződése szerint e pontra nézve is minden jó ember fényes tanubizonytságot tesz mellette és a rosszak bármit mondjanak, ők bizonyítani fogják az ellenkezőt. (*Defensio*: 8. *Porter*: 52.) — Kevésbé gyöngéd lelkiismeret is visszariadt volna e vakmerő szavaktól. Hisz azok közé „a jó emberek“ közé kétségkívül a „legérdemesebb“ Farel is hozzátartozott, a kinek Kálvín 1546. febr. 13. 1553. aug 20. és okt. 14. és 26-án a már ismert őszintébb vallomásokat írta. Ámde a tág lelkiismeretü genfi próféta, hogy a debreczeni történetíró találó szavaival éljünk: „nem olyan ember volt, a kit *holmi sophisma, csel, taktika, politika* s más *efélék* töre könnyen megfoghatott volna“; „hanem olyan, a ki egész

¹⁾ Révész Imre mélységesen hallgat Kálvín szidalmairól. Arról még kevésbé szól, hogy e szent szitkok stílusának legklasszikusabb oldalát képezik. Castellio, ki korának egyik legnemesebb lelkü férfia volt, nem mulasztá el egybe-gyűjteni azon gyalázó neveket, melyekkel Kálvín csak egy rövid kis iratkában is fölrüházta őt:

— Vocas me subinde in Gallico libello: blasphemum, calumniatorem, malignum, canem latrantem, plenum ignorantiae et bestialitatis, sacrarum literarum impurum corruptorem, impudentem, impurum canem, impium, obscenum, torti perversique ingenii, vagum balatronem, nebulonem vero apellas octies; et haec omnia longe copiosius, quam a me recensentur facis in libello duorum foliorum et quidem perparvorum. *Lerky*: Felvilágosodás tört. II. 55.

Ime a mi Méliu-unk, Geleji Katonánk etc. honnan szedték legszebb szó-virágaikat.

életével s épen e ponton is megbizonyította azt, hogy az igazság mellett *elszánt jellem előtt csakugyan nincs tehetetlenség.* Még ennél is jobban reá illik e szép passus csattanós befejezése: ... „s a valódi igaz hit — hegyeket mozdíthat ki helyökből.“ (*Révész*: Kálv. élete. 150.)

A „Defensio Orthodoxae Fidei“ nem tette meg a kívánt hatást. „Az embereket sokszor helyes úton vezeti az ösztön, mikor szellemi vezéreik félre óhajtják őket vezetni“, mondja igen találóan Szász Károly. (*Budapesti Szemle*. XVII. 239.) Még magának Kálvinnak benső barátjai közül is sokan elégtelenségüket fejezték ki a rossz ügynek még rosszabb védelme felett. (Lásd *Beza*: Vita Calvini ad A 1553 — *Trechsel*: I. 262. 263. 268.) Nem tetszett különösen Hallernek, a berni lelkésznek. (*Porter*: 47. *Bock*: II. 369. 370.) Zur-Kinden Miklós is, Bern város jegyzője, megírta nyíltan 1554. febr. 10. Kálvinnak, hogy ő is azok számába tartozik, kik az eretnekek kivégzését nem tudják helyeselni. A „Defensio“-t is jobban tette volna, ha a tanács nevében adja ki, s nem pedig a saját (és kartársai) neve alatt. (*Trechsel*: I. 268. 269.) Maga Kálvin érdekesen panaszolja el egyedül állását Bullingerhez írt levelében. Csak ez egy barátja tudja őt megérteni. Mások erősen gáncsolják, hogy ő a kegyetlenségnek és szívtelenségnek apostola, mivel azt, ki kezei miatt veszett el, még holta után is tovább üldözi. (Alii me durius exagitant, quod saevitiae et atrocitatis sim magister: quod mortuum hominem, qui manibus meis periit, calamo proscindam.) Sőt jóakarói közül is némelyek azt óhajtják, vajha örökre békét hagyott volna az eretneküldözés védelmének. (Sunt etiam quidam non malevoli, qui argumentum illud nunquam me attigisse cuperent, de Haereticis puniendis.) Szerencsére magát Bullingert bírja e hibában, ha ugyan hiba az, társul, a ki tanácsadója, sőt biztatója volt könyve kiadásánál. Legyen gondja tehát Bullingernek arra, hogy jól felkészüljön az elkerülhetetlen viadalarra. (*Mosheim*: Neue Nachrichten. 107.)

Bullinger, az eszes, ügyes Bullinger vette tehát ismét kezébe az újra veszélyben forgó ügyet. A kapott atyai intésre tüstént munkába állt s a legorthodoxabb érdekközösség legott megmozdult, hogy az alkalmatlan közvéleményt lerázza a „legnagyobb reformátor“ nyakáról. A jó barátok köre megértvén az idők jelét, a papi tekintély védésére csakhamar mind a megtámadott Kálvin mellé seregelt. Maga Bullinger alig találhatott elég vastag ludtollat, hogy a „pokolból feljött spanyol“ gonoszságát méltóképpen lerajzolgathassa. A tudós Béza félbeszakította tanulmányait s gondosan kidolgozott értekezésekben kezdte el magasztalni dicső előljáróját, a ki maga volna a megtestesült szerénység, antik izlésű poétánk szerint s a kitől erényt tanulhatna maga az erény is. A „szelid“ Melanchthon, kit 1530-ban még „a legmélyesegesebb örvény választott el a helvétáktól“ (*Révész*: 299.) s ki most Servetben egy makacs vitakozótól szabadult meg, vénségére, hogy kidőlt mellőle az erős Luther, mint akár „Farel pater“, oly készséges szócső lett Kálvin és Bullinger kezében: kegyes szemfortatások közt dicsőítgette az Isten fiát, a ki a genfi prófétát kiválóan kegyes tettében elvezérelte, mert a mostani Melanchthonunk szerint

egészen igazságos dolog halálra adni az eretnekeket. Chamier Dávid szerint Servet békén tudott élni a katolikusok között; de mihelyt Genfbe jött, rögtön megérezte az igazság erejét Kálvinban és a szent szigorúságot a kegyes tanácsban. Turretine Ferencz szintén helyeselte az eretnekek kivégzését; de óhajtotta, hogy azt csak mérséklettel tegyék. Tehát a jámbornak csupán a mérsékelt gyilkolások tetszettek.

Urbanus Rhegius az emberek legmegátalkodottabbját, Halesius Sándor egy új Mohamedet, Martyr Péter az ördögnek élő fiát kárhoztatta el a „Defensio“ kiczérezett spanyol eretnekében. Készséggel hozzájuk csatlakozott Viret, Farel, Musculus, :; félmagyar Grynaeus, szóval Kálvin egész külső táborkara: mind megannyian tapsoltak a „Mester“ félt és féltett tekintélyének; mindannyian többé vagy kevésbé helyeselték, hogy a genfi máglya fényesen megmutatta a gondatlan katolikusoknak, hogy az éber protestáns egyház *ime még náloknál is kegyesebb*. Az örvendező Béza nagy gonddal gyűjtögette össze a genfi ballépést kedvezően megítélő nyilatkozatokat. És ez egész felsorolt fényes evangéliumi csapatban egy szál elszánt Dávid sem akadt, ki a szelid és türelmes Jézus ember- és igazságszerető tanításait az orthodoxia fölként Goliáthjának ó-testamentumi vitézkedése fölé magasztalni merészelt volna. Pedig a Mester, ha nem csalódunk, az orthodox s így szintén üldözésre hajló zsidósággal szemben e szavakat hangóztatta: „Arról ismernek meg benneteket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.“ (*Porter*: 48. 49. *Tollin*: 4. 5. *Bock*: II. 379. 380. *Lecky*: A felvilágosodás tört. II. 43. 51. 56.)

A triumpháló lelki hadvezér azonban nem sokáig maradhatott újabb „rágalmazók“ nélkül. Akadtak, kik a kegyetlen diadalkocsit nem nézhették minden borzalom nélkül s a véres római babért megmosdatták egy kis szentelt vízben. Hajdani jó barátja, Castellio, bázeli egyetemi tanár, kit Kálvin azért üldözött el Genfből, mert fölismerte, hogy az „Énekek éneke“ zsidó szerelmi költemény, a mellett mind a praedestinatiót, mind Krisztus pokolra szállását megtagadta, vette fel most merész kézzel a tollat ellene. Castellio Socini Laelióval, Kálvin és Bullinger másik tudós barátjával, egyetértve a „Defensio“ után csakhamar egy nemeshangu művet adott ki, melyben számos régi és újabb tekintélyre utalással élénken kárhoztatja az eretneküldözést. (*De Haereticis*. 1554). E nevezetes műben hivatkozik Luther, Butzer és Bullingerre, sőt magáról Kálvinról is kimutatja azt, hogy az *Institutio korábbi* kiadásaiban a vallástürelmet hátróztottan pártolta. Ugyancsak a fáradhatatlan Castellio Socinussal még 1554-ben kiadta a *Contra Libellum Calvini*-t, melyben behatón megvilágítván Servet pörét és halálát, egy Calvinus és Vaticanus közt folyó párbeszédben a *Defensio Orth. Fidei* sophismáit teszi semmivé. Több kisebb és nagyobb szabadszelleme munka hagyta el még a sajtót Clebergius, Acontius, Minos Celso és mások tollából. Költeményeket is irtak Kálvin zsarnoki és embertelen bánásmódjáról. (Camillo Renato, Lismanini s utóbb a magyar Basilius István.) De mindannyiok közt egyik sem támadott oly hévvel és bátran az uraloma

felkapó protestáns orthodoxiára, mint a nemes Castellio és az elvultan élő szelid Socini, kik merészen kijelenték, hogy ha Krisztus maga Genfbe jönne, ott megint keresztre feszítenék. Kimondják nem kisebb bátorsággal, hogy ha meg is ölték Servet testét, de él még szelleme, mely elsöpri az új pápát és Rómától kölcsönzött elveit.¹⁾ E mellett a teljes vallásszabadságot, mint a keresztény felvilágosodás legfőbb kötelességét és legszebb ékességét, hirdetik.²⁾ A dogmák czélja pusztán az emberiség javítása. Szerintök a szentháromság, praedestinato, szentségek kérdései még csaknem áthatlan homályba vannak burkolva s nincs a mellett semmi jóra czélzó erkölcsi hatásuk: nem kell tehát mellettök megállapodni. Ily meddő kérdések miatt az üldözés képtelenség, sőt kegyetlenség volna. Csak az emberiség átka lehet az oly vallás, melynek az üldözés alkotó elemét képezi. (*Trechsel*: I. 265—268. 321. *Lecky*: II. 52—57. *Bock*: II. 378—380. *Porter*: 59—60.)

Kálvin és egy-két hűséges bajtársa a „legvadabb keserűség hangján“³⁾ utasították vissza a most ellenök fellépő szabad eszméket. Sőt a tudós Béza nem átalotta még azt is kimondani, hogy ördögi hitágazat a lelkiismeret szabadsága. Veszélyeztetett ügyöket a szokott orthodox fegyverekkel törekedtek megvédeni és diadalra juttatni. Bevádolták Castelliót a bázeli tanács előtt s a legkülönfélébb rágalommal próbálták eltenni őt láb alól. Nem is nyugodtak mindaddig, mígnem kiüldözhatték végre e hálátlan világból. A hajdani jó barát „ezer bántalom“ és a „leggorombább rágalom“ közt még tolvajságot is fogott rá, a mért az elszegényült tudós ki-kiment az áradó Rajnához, hogy a vizen uszó fából, mi senki tulajdona, éhező

¹⁾ Castellio a máglyán vonagló Servettel így kiált fel az üdvözítőhöz: — Ezt parancsoltad volna; ezt hagynád-e jóvá, Krisztus? Valódi hiveid azok, kik ily áldozatot mutatnak be neked? Meghivatod-e magadat ily áldozati vendégséghez. hogy ember-hust egyél? ... Oh, istentelen, átkozott emberi vakmerőség, kik Krisztusnak tulajdonítják azt, a mit a sátán ösztönzésére műveltek! *Sárospataki Füzetek*. 1863. 592.

²⁾ Lecky érdekes fejtegetése szerint Zwingli is, Kálvin előde, ellene volt a vallásüldözésnek; Socinus pedig oly határozott apostola volt a türelemnek, hogy azt sokáig felekezete egyik különös alaptanának tekintették. Jurieu még a XVII században is a türelmet általában socinian dogmának nevezte. (Le dogme Socinien. Így nevezi Bossuet is.) Kálvin tekintélye annyira reá kényszerítette az addig szabadelvű irányban haladó protestánsokra a Szt. Agostontól kölcsönvett eretneküldözést, hogy a XVI. század végén már azon egyszerű állítás, hogy az embereket hitvallásukért vagy eretnek nézet védelmezéséért nem kell elevenen megégetni, nem volt egyéb, mint heterodoxia. Hallam azt mondja: Az üldözés a reformált egyháznak halálos eredendő bűne. — Az unitáriust kivéve, egyetlen egy ker. egyház sem lépett fel az általános szabad vallásgyakorlat jogának védelmére. A protestántizmusnak csak annyiban tulajdoníthatjuk a vallásszabadságot, hogy a reformációnak köszönhető a rationalistikus szellem feltűnése, melyet Kálvin Servetben máglyára kárhoztatott s mely végtére erőt vevén az uralkodó orthodoxián, megszüntette az üldözést. V. ö. *Lecky*: Felvilágosodás tört. II. 50. 60. 63. és 23.

³⁾ *Lecky*: II. 54. Vessd össze: „Erre következett Kálvintól és Bezától egy irod. vita, a melyben kifejezett *káromlások* és *indulatkötörések* mindent felülhaladnak s melyek szomorú tanúságot tesznek arról, hogy a hitbuzgóság még a nagy embereket is milyen *embertelenné* teheti.“ *Sárospataki Füzetek*. 1863. 592.

családja számára fagyos szobáját befűtse. „Kálvin mikor őt lopással vádolta — így nyilatkozik földije — rágalmazta életét és bántalmazta szegénységét.“ (*Nisard* : I. 313. *Bpesti Szemle* XVII. 240. *Lecky* : II. 54—56. — Vesd össze Révész több mint saját szerű előadásával. *Kálvin élete* : 113. 114. 227—229.)

Míg a tudományos viták terén az orthodoxia szokott fegyvereivel küzdött Kálvin, azalatt a lázongó genfiakkal is elbánt az ő jól ismert államférfiúi erélye és tapintata szerint. Mindenek előtt a szomszéd városok hatóságához folyamodott kegyes pártfogásért s Bullinger közreműködésével a Servet-ügyben már egyszer láttuk szép komédiát még egyszer eljátszották teljes sikerrel. (*Révész* : 204—212.) Megszilárdítván így az ingadozó tekintélyt, a legközelebbi tisztújításnál lehetőleg mind csak az ő híveit juttatta be a városi közhivatalokba. Az így nyert befolyás felhasználásával azután tömérdek francia menekültnek adatta meg a kívánatos genfi polgárjogot. (*U. o.* 213.) Ily kerülő utakon most ismét kezébe kerülvén a hatalom, saját szávaiként : „a leghatározottabban lépett fel, hogy ellenfeleit *utolsó* döntő harcra hívja ki.“ Véres összecsapás történt, melyben Kálvin hívei, az imént földönfutó francziák, legyőzték az őket befogadó genfiakat. „*Nem sok vérbe*“ került a végső diadal, biztosít bennünket a kegyes Révész s 1555. május 18. óta mindenható ura volt kegyes Kálvinunk a szerencsés városnak, mely őt 1536-ban mint bolygó menekültet fogadta be vendégszerető falai közé. A tősgyökeres polgárok vagyonuktól megfosztva irgalom nélkül száműzettek ősi otthonukból s az imént még büszke patricius családok földönfutó koldusokként széledtek el a szomszéd svájci városokban. (*Révész* : 214—216. *Bpesti Szemle* : XVII. 241. *Nisard* : I. 300.)

Csakis ily fondor cselszövények és véres küzdelmek árán ért el „legnagyobb“ vallásalapítónk oda, hogy a hasonlíthatatlan és csalhatatlan *Institutio* és *Defensio* szerinti Új-Jeruzsálemet a maga valóságában fölépítse. Vérszemre kapván a vezértelen lutheránusokra is rá támadt. (*Bpesti Szemle* : XVII. 241.) Másfelől felkészítette híveit a „bálványimádó“ pápisták elleni élet-halál harcra, mely gyászos küzdelem megakasztá az addig diadalmasan előnyomuló szabad eszméknek fejlődését az egész vonalon ; végpusztulásra juttatta a szépen indult reformációt nem egy országban és végtelen nyomorba döntötte másfél évszázán keresztül Európát. Mert amott a fanatikus francia támadást a spanyol vakbuzgóság fekete gárdája, Loyola tanítványai fogták föl. A kálvinizmus és jezsuitizmus, az Augustinusi orthodoxia e két édes iker szülötte (*Révész* : 299. 300. *Lecky* : II. 24.) egyik Jézust, másik Máriát híván segítségül, a zászlókon „Ad majorem Dei gloriam“ és „Isten dicsőségére“ jelszokat lobogtatva, hasonló, bár nem egyenlő fegyverekkel vívta meg az irodalom és forradalom terén a vallási és politikai szenvedélyek legborzasztóbb harcát. Fegyverzőrej és Kálvin szerénti épületes hitviták fülrepestő lármája közt magasan burjánzott fel és kedvére tenyészett mindkét oldalon a legsivárabb és leggyümölcsstelenebb orthodoxia. A Kálvintól megvetett, sőt gyűlölt és üldözött világi philosophusok, köztük a dicső Descartes, Locke és

Voltaire, a Castellio fegyverét fölemelő Cluten, a Szt.-Ágoston tekintélyét leromboló Bayle s a vallásszabadság legékecsszólóbb apostolai-ként fellépő Tillotson, Milton és Chillingworth, alig-alig tudták az orthodoxia hátraszorításával s erejének megtörésével a dogmatikai hiszékenység mélyseges örvényeibe merült emberi értelmet megmenteni és fogékonyra tenni az újabb civilizáció számára. (V. ö. *Lecky*: II. 43—106. *Buckle*: Anglia műv. tört. IV. VII. VIII. és IX. kt. *Nisard*: I. 296. 310. 314. *Lang*: Ker. dogmatika. 213—216. *Révész*: 255. 299. stb.)

Végig vezettük a szives olvasót Servet tragikus sorsának összes általánosabb érdekü részletén. A theologiai oldal bővebb tárgyalását mellőztük. Csaknem oly kevéssé törődik azzal a mostani olvasó közönség, mint a mily kevéssé értett hozzá 340 évvel ezelőtt a Servet felett ítéltre egybegyült genfi tanács. Mily fölösleges munka, mily hiában való fáradság lenne a mai felvilágosultabb korban e rég elmúlt theologiai eszmék fejtegetése, jellemzőn megvilágítja az a tanulságos körülmény, hogy már 30 év előtt maga Kálvin életírója Servet theologiai hibáit, melyek ma épen oly formán hangzanak, mint Luther, Kálvin vagy Szent Ágoston tévedései, a Servet erkölcsi jellemét és magánéletét befeketítő gyanúsításokkal helyettesítette.¹⁾ Sőt annyira ment e részben az orthodoxia híres vezérférfiának a felvillanó igazság fénye előtt meghunyászkodása, hogy a háromságot egyenesen megtagadó s az eleve elrendelést neveltséges képtelenségnek állító Szilágyival szemben egyetlen elítélő szóra sem méltatja ama súlyos hittagadást s ócska ruhaként veti el jó magától is a praedestinatiót, mely pedig, mint jól tudjuk, az igazi kálvinizmusnak épen a legkiválóbbik ismertető jele. (V. ö. *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1120.)

Közönséges bünösként ítélte tehát halálra a nem-theologus genfi tanács az unitarizmus határaiba áttévedt katolikus eretneket; és tette ezt főkép a svájci theologusok által támogatott Kálvin ösztönzésére, ki magára és tisztársaira vette mind a törvényszéki tárgyalásnak folyamán, mind később az ítéletet védő *Defensio*-ban a „tudománybeli derék, azaz főfő vádolás“ bünsúlyát. Mint fennebb a Révészféle nagy vitában láttuk: ennyit maga Kálvin történetírója is beösmér.

Hogy a Servet elleni egész eljárás a lehető legigaztalanabb volt, abban manap már az összes jelesebb történetírók megegyeznek.

Porter szerint: az egész Servet elleni pör embertelen volt, valástalan, kereszténytelen, vagyis inkább keresztényellenes; egyenes ellentétben állván Krisztus szellemével és példájával; egyenes ellentétben minden rendelettel, melyet ő és apostolai valaha vallottak és ellentétben összes alapelveivel az evangéliumi erkölcsiséggnek. Nem az újzealandi kannibálok közt történt ez — így fűzi tovább elmékedését a

¹⁾ Még magával Kálvinnal is ékecsszólón kimondatja: „Servet megbüntettetett nem mint valami szakadár (értsd: eretnek), hanem mint egy csupa istenietenségből s rettenetes káromlásokból alakult szörnyeteg.“ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1081.

nyiltszívü presbyterianus lelkész — a kik kivégezik előbb áldozataikat, *mielőtt lángokra tennék*; nem az amerikai vörösbőrüeknél, kik csak a harcmezőn vérszomjasok, de nemeslelküen vendégszeretők a békés utazókkal szemben; nem az izlam követői közt, a kik karddal terjeszték ugyan egykor a pogány hitet, de mohamedán testvéreiken nem kegyetlenkedtek, sőt türelemmel viseltetnek saját birodalmukban a más vallásuk iránt is. (*Servet a. Calvin: 32. 35.*) — Készakarva hagyjuk el a szókimondó angol további szellemes egybevetését.

Hallam, híres angol történetíró, szerint Kálvin tette ép oly sok sulyosbító körülménnyel bír, mint bármely más eretnek-kivégzés. (*Lecky: II. 51.*) Gibbon inkább megbotránkozik az egyetlen Servet kivégeztetésén, mint Spanyolország és Portugál valamennyi auto-da-féinek hekatombáin. Kálvin üldözési heve a személyes rosszakarat és talán irigység kifolyásának látszik. Ő képes volt bevádolni ellenfelét közös ellenségük, a kath. inquisitio előtt s csakhogy lesujtsa őt, megsértette a levéltitok szentségét. Az üldözés kegyetlenségét sem mentheti az egyház vagy állam veszélye; mert a Genfen csak átutazó Servet nem terjesztette sem magános, sem nyilvános körben elveit. (*Decline and fall of the Roman Empire: 191. 1831. Miscellan. Works: III. 456. 1796. — Porter: 50.*)

A magyar tekintélyek közül Dunamellék érdemes püspöke következőleg itél Kálvin tettéről: Ez iszonyú eljárás kitörülhetetlen foltot hagyott Kálvin jellemén. Valóban sötét történet elejétől végig! A francia reformatio vezére a francia inquisitio véreibeit egy régi barátjának, ki tőle eltérő véleményben merészelt lenni, nyomára vezet. . . Talán a vetélytársak féltékenysége által sugallva, s méltán keletkezik a sötét gyanu, hogy személyes ellenségeskedés szövetkezett a hit tisztasága iránti buzgalommal Servetus elvesztésére. Másokban Kálvin tudta túrni az eretnekséget. Tudjuk, hogy türelmes, sőt barátságos levelezést folytatott Laelius Socinussal és sohasem jutott eszébe őt megégettetni. . . Bizonyos, hogy a kit gyűlölt, azt engesztelhetetlenül gyűlölte és halálíg üldözte. (*Bpesti Szemle. XVII. 238. 239.*)

Végül maga Révész Imre a fennebbiekkel egybehangzón szintén így kiált fel: „Nem hiszem, hogy volna csak csak egy is e lapok olvasói között, ki Servet halálának történetét a legőszintébb részvét és megindulás nélkül olvasta volna s *kárhoztató ítéletet ne mondna azok felett, kik ez embertelen ténynek szerzői valának.* Valóban Servet halálának napjára is elmondhatjuk a költővel: „Vajha kienyésznek ez a nap az idők folyamából s ne hinnék azt, a mi ekkor történt, a késő századok.“ Az túl van minden kétségen, hogy Servet kivégeztetését sem a humanismus, sem különösen a valódi kereszténység elveivel igazolni nem lehet; *a romlatlan emberi szív pedig minden érzelmével fellázad az ellen.*“ (*Kálvin élete: 197.*) — Eddig tart orthodox történetírónknál a már többször jellemzett szíréhang Valamivel alább már ezt találjuk:

— Sokan . . . nem annyira a protestantismust vagy épen a genfi reformált egyházat, mint sokkal inkább magát Kálvint teszik e miatt felelőssé. És ez nemcsak a történelmi, hanem általában minden igazsággal merőben ellenkezik. *Kálvin egyénisége a Servet iszonyu vég-*

sorsára nézve egészen ártatlan . . . A legnagyobb tört. tudatlanság mondhatja azt, hogy Servetet Kálvinnak Genfben zsarnokoskodó hatalma vitte a halálra. (U. o. 199. 200.) — Ime a széphangu nyilatkozatok mögött rendszeren előbukkanó szirénafark: az „igazságnak“ csupaszon szégyenkező orthodox oldala!

Hogy Servet az igazságnak bárminő mértékével mérve is nem lehetett hibás Kálvin előtt, az Szilágyi Ferencznek Révészszel szemben hangoztatott okaiból is eléggé kitűnik. Még világosabban kitűnteti ezt magában a perfolyamban a törvényszék hosszas habozása, az új meg új oldalról összeszedett legkülönfélébb vádak (hátha valamelyikben meghotlik a magára hagyottan védekező fogoly) s végre is az idegen tekintélyek, a vizsgálattal nem ismerős „fogott bírák“ döntése a sokfélekép összekuszált nehéz ügyben: mindez a legmeggyőzőbben bizonyítja, mily gyöngé lábön állt még saját felei előtt is Kálvinnak Servet ellenében keresett igaza. Kálvin barátai végre is természetesen a Kálvin kedve szerint billentették le az igazság serpenyőjét. Apró szolgálatokkal szokták akkoriban is meg-megerősítgetni a hasznos barátságot. . .

Servet nem volt büntethető a 22 évvel előbb Hagenauban kiadott „*De Trinitatis Erroribus*“ cz. híres könyvért, mert már egyszer meglakolt érette mind Németországban, mind Svájcban, Bázelen. Mellesleg mondva a lutheránus büntetés egyszerűen csak száműzésből állott.

Servet nem volt büntethető a később bizalmas uton Kálvinhoz küldött másik theologiai munkáért sem. E műről hallani Kálvin véleményét akart 1546-ban Genfbe utazni. Belőle készítette később a *Christianismi Restitutiót*. A tudós Kálvin sem kritikájával, sem felvilágosító észrevételeivel nem törekedett leverni barátját e végzetes munka kiadásának szándékáról. A kezéhez kapott kéziratot is eltette, majd mikor írója ellen hasznát veheti, alkalmas időre. Hiában kérte vissza Servet bár csak átnézésre, vagy legalább egy-két hely kijavítása végett. „*Hoc doleo — így ír 1548-ban Kálvin egyik tisztársához — quod per vos non licuit emendare locos aliquot in scriptis meis, quae sunt apud Calvinum.*“ (*Trechsel*: I. 118.) Trechsel Kálvin magánleveleire támaszkodva ugyanekkor kifejti a Servet ellen már készülő bosszútervet, miről a debreczeni történetíró hallani sem akar.

Servet nem volt büntethető Popin, Viret, Kálvin, Capito, Melanchthon s még egy-két prot. hittudóshoz írt magánleveleiért sem, melyekben a protestantismus közös jogával élve a tudósok nyelvén, latinul, vizsgálta a hit egyes kérdéseit; bátran és őszintén közölte meggyőződését és kételyeit s barátságos megvitatást kért azok felől. Sokszor a merészebb hangtól sem riadt vissza; ámde ki kell emelnünk, hogy ő kritikai vizsgálódásaival sohasem botránkozott meg a tudatlan köznépet, a mit Kálvin tanítványairól el nem mondhatunk. S a tudós fejtegetésekben nyilatkozó szabadabb szellemért épen a legmerészebb tollu mesternek volt legkevesebb oka megharagudni.

Servet nem volt Genfben büntethető az 1553-ban francia területre

leten, s így tehát ellenséges földön, kiadott *Christianismi Restitutio*-ért sem. Ha már Kálvin privilegiumának is tekintette, hogy a katolicizmust csupán az ő tábora ostromolja, meglegegedhetett volna a napvilágra jövő mű elkobzásával, a mit teljesen elért a Lyonba és Frankfurtba küldött denuntiáló levelekkel. A mit még ezenfelül tett, a katolikus inquisitionnak Servetre uszításával, a menekülő idegen alattvalónak sajátkezüleg börtönbe juttatásával, a genfi közvélemény, a genfi törvényszék s a megkért svájci theológusok kedvezőtlen informálása, sőt terrorizálásával, — mindezek egyedül csak magának a bosszuálló Kálvinnak, a vetélytársat nem tűrhető s minden ellenvéleményt lábbal tipró „legnagyobb reformator“ gyarló emberi indulatainak róhatók föl; de Servet bűnössége jeleihez nem tartózkodhat.

Nem lehetett Servet hibás Kálvin szemében a katolicizmus megtámadásáért már csak azért sem, mert ez okon Kálvin maga is épen ugy máglyát érdemelt volna. Viszont nem lehetett hibás a protestantizmus hibáinak feltárásáért sem; mert ily souverain joggal Kálvin az összes katolikus hittudósokat, köztük magát a Genfen keresztül utazó s a diktatort meglátogató „világhírű Sadolet bibornokot“, az ő „tudós ellenfelét“ is irgalom nélkül megégezte volna. Sőt, a mi legfigyelemre méltóbb, a jó Kálvint magát is a nagy Luther ugyanezen okból máglyára küldheti vala.

Nem marad más egyéb hátra, mint az, hogy a fenhéjazó, hatalmas Kálvin a nagyhirű, független gondolkozású tudóst, ki merészen egymaga állt most a hitviták terén mind ő vele és mind a testvér lutheránusok vezérével, a szövetséges Melanchthonnal szemben; ki a protestantizmus kivivott nagy jogával, a szabad vizsgálódással élve, zavarni merte még a félelmes genfi tó vizét is: most felhasználva a kínálkozó alkalmat, minden áron megtörni, megalázni és a mi egyre megy: az egyedül üdvezítő reformáció elfogadására kényszeríteni akarta. Csupán e kétes értékű üdvös, jó szándék, kezét fogva a Servet iránt viseltető haragos féltékenység, s talán személyes gyűlölettel, magyarázhatja meg elég kielégítőn Kálvin fellépését a békés genfi utazóval szemben. A fogoly állhatatos magatartása aztán, mely a megvető kicsinylés árnyékát vetette nagy reformátorunkra s az érzékeny kudarcz helyreütésén buzgolkodó vágy, vonta maga után a mind végzetesebb ballépések egész sorozatát. A szenvedélytől elragadt Kálvin vakon rohant az előtte megnyílt és sikereit elnyeléssel fenyegető örvénybe. Utoljára csak egyszerű áldozatot látott a sokat gyötört fogoly személyében, mely egyaránt alkalmas lesz ugy a megrendült hatalom helyreállítására, mint a felülkerekedő libertinek megfékezésére. Csakis innen érthetjük meg Kálvin oly sokat mondó kijelentését, hogy ő nem viseltetett oly halálos gyűlölettel Servet iránt, hogy az egy kis szerénységgel, ha csak esztét el nem veszti, életét meg ne menthette volna. E felfogásunkat a halálítélet utolsó szavai is megerősítik.

Minden hibája tehát Servetnek csak annyiból állhatott Kálvin előtt, hogy vakmerően ellenállt mindvégig azon „tisztá és igaz tanításbeli munkáknak“, melyeket Kálvintól Isten „maga is kedvesen vett“ (*Révész*: 275.) s mely tudományt maga az Isten „jelentett ki az ő

evangéliomában“ Genf megváltójának s ezenfelül őt még „az ő ingyen kegyelméből való fiuvá is fogadta“. (Révészünk szerint a haldokló Kálvin szavai. *Kálvin élete*: 270.) Pironkodás nélkül ismerjük el, hogy mind e jeles dolgok a mi Servetünkre nem igen hatottak. Ily csökönyös megátalkodottsággal érdemelte aztán meg, hogy a debreczeni történetíró, még a XIX. sz. -ban is, száműzésre kárhoztassa. Ámde a Genfből való száműzés, ha fontolóra vesszük, csak nyitott ajtón betörés lett volna: olyan bűnösre nézve t. i., a ki végre is csak egy békés átutazó volt és soha még csak álmában sem vágyott a tövises genfi polgárkoszorura. Épen azért készséggel mentjük fel őt a mi részünkről még a Genfből száműzetés nem keserű büntetése alól is. Minket, őszintén megvallva, kárhoztatás helyett inkább tiszteletre indít az a magasztos jelenet, hogy a haláltól rettegő Servet az ő becsületes meggyőződését követve nem irt alá több mint kétszínűen Kálvin elveinek s nem állt be képmutatólag a legszomorubb szentek közé, az Úr kiválasztott népének seregébe. Távol legyen tőlünk, hogy e nem mindennapi látványt, kislelkű felfogással, konok vakmerőséggel és megátalkodott gonoszossággá minősítsük. A mi felfogásunk szerint, a genfi vértanu az ő szilárd állhatatosságával fennkölt lelkiületét, nemes gondolkozását a legmeggyőzőbben bizonyítja.

Ártatlanul ítelték tehát halálra a genfiak Servetet; de nemcsak ártatlanul, hanem a mellett még törvénytelenül is végezték ki. Talán meglepő lesz kimondanunk, de bebizonyult tény, hogy Genfben sem Servet idejében, sem később a vallásüldözés törvényei kodifikálva nem voltak. Mikor betölt a város szép jelszava: „Post tenebras spero lucem“ s a felvilágosodás ott is leoldotta a szabad vélemény és gondolat bilincseit: hiában kutattak azon köztörvények után, melyek Servetet a letűnt sötét korban, annyi ártatlan társával együtt, Kálvin csalatkozhatlanságának áldozatává tették. Mi több, még 1553-ban a vallás ellen elkövetett bűnök, mint első forum, a konsistorium elé tartoztak. A konsistorium aztán az *Edits Ecclésiastiques* rendelkezései szerint ítélte el a vétkest kisebb-nagyobb poenentiára, vagy épen kiközösítésre. Természetesen volt gondja rá a furfangos vádlónak, hogy Servet bűneit a konsistorium elé ne vigye. (*Porter*: 40. 41. *Spon*: *Histoire de Genève*. I. 284.) Innen eredt aztán az a nem csekély zavar és felöltő ide-oda kapkodás, mely a „következetes“ Kálvin által föltett első vádsorozatokat oly tanulságosan jellemzi.

A pör folyamán egyszer Servet hivatkozni talált arra, hogy az apostoli egyházban és az első keresztények közt nem volt szokás a tanvéleményért való üldözés. Kálvin utalt ezzel szemben Justinianus kelet-római császár rendeletére, mely a niceai hitforma elleneit halálra kárhoztatja Justinian ötszáz évvel élt Krisztus után és ezer évvel Servet előtt: jó érv volt az ilyen is Kálvin kezében. A mellett ennek a Justinianusnak törvényei is csak épen úgy tartoztak Servetre vagy a genfiekre, mint akár Mohamed Al-Koránja. Ujabbkori írók valami II. Frigyes császár edictumáról is beszélnek, mint a melyen alapult volna szerintök Servet halálítélete. Végtelen szerencséjére a kálvinizmusnak, egy árva szó sem került abba az ítéletbe semmiféle

Frigyesről. Hisz ha „rettenetes következetességü“ Kálvinunk a római császár rendeletének végrehajtására szegődik, akkor első sorban magukat a bírakat, azután Genf összes lakosságát viteti a Champel mezéjére s végre önnön maga is, mint egy újabbkori Sardanapal, máglyára lép, — mert ama hivatkozott edictum a római egyház összes elleneit egyaránt a Servet végsorsára kárhoztatja. (*Porter*: 39. 40.)

Ám ha élt volna is valaha Genfben, mint egykori császári városban, Frigyes törvénye; 1535-ben a reformatio föllépésével és 1537-ben magának Kálvinnak ösztönzésére minden régi törvényt eltöröltek. Ez volt ama boldog és dicső kornak kezdete, melyben Révészünk szerint:

— A ref. vallás alaptételei Genfben állami köztörvényekké tétettek. (*Kálv. élete*: 50.) 1542. jan. 2-án újból elfogadták azokat teljes mértékben. (*U. o.* 92.) E Krisztus evangéliomából merített törvényeket Kálvin maga dolgozta ki a legnagyobb erőfeszítéssel s egy hordó bort kapott érte jutalmul. Különös figyelmet fordított Kálvin a büntető törvényekre, melyeken valódi drákói szigorúság (s ezt merítette volna Krisztus evangeliumából?) vonult keresztül. Életbe lépett e törvénykönyv s le volt ezzel rakva egy új államélet s Genf világtörténeti értékének alapja. Mindez Kálvin műve és érdeme volt, mi talán nagyobb dicsőségére válik, mint theologiai művei. (*U. o.* 93. 102. 103.)

Nos tehát, ha e törvények szerint ítélték volna el Servetet, akkor is Kálvin érdeme Servet halála. Ámde az összes genfi *Edits Politiques* egy árva szót sem szól az eretnekségről vagy a vallás elleni halálos bűnökről. Igy hát Servetet a fennálló törvényeken kívül ítélték el s igazat kell adnunk Porternek, mikor azt mondja, hogy nem egyéb volt az egész eljárás, mint *gyilkosság, a törvényesség leple és külszine alatt*. (*Servetus a. Calvin*: 40. 41. Vesd össze az *Institutio* IV. könyvének fejtegetésével: „Az üdvösségre való külső eszközökről.“) Ha szabad oly kicsinyt a legnagyobb mellé állítanunk, épen így bántak el a farizeusok és zsidó papok is Jézussal, a kinek pörét szintén illegális formában, a törvényes bíróság megkerülésével és nem a zsidó törvények szabályai szerint vitték keresztül ellenei, a kik a „*legnagyobb*“ Kálvin eljárásához hasonlóan szintén vádlók és bírák voltak egy személyben. (V. ö. Eulenburg cikkével. *Egyenlőség*. 1888. *Szinyei*: M. írók. II. 1471.)

Még csak egy, de talán a legfontosabb kérdésnek kell e szomorú ügy feltárásánál szemébe néznünk. Vajjon mit ér az a hires szalmaszál, melybe mint mentő deszkába kapaszkodnak Kálvin összes védő ügyvédei, midőn egyhangulag azt állítják, hogy Servetet nem Kálvin zsarnokoskodó hatalma vitette máglyára, hanem maga az érdekelt összes protestantismus és az egész XVI. sz. sötét középkorias szelleme? . . .

E kettős argumentum első fele az eddigiek után önmagától el-esik. Láttuk, hogy a Servet elleni keresetet Kálvin egymaga indította; ezért állnak a tőle beadott vallató pontokban a theologiaiak után mindjárt a „személyes sérelmek“. Mondhatni, az egész ügy az ő személyes magánügye volt, melyet fölbérelt szolgája és egy-két jó embere segítségével óhajtott volna elintézni. Majd a fogoly makacssága és a

váratlanul feltorlódo nehézségek mind szélesebb körben terjeszték el ez esemény felcsapó hullámaikat. Kálvin maga mellé vette előbb a genfi tiszttársakat, majd a jó barátok segélyéhez folyamodott, a kik nem mindnyájan értettek vele egyet a végzetessé válható ügyben. Majd megszólaltak a távolabbi tisztelők is, de csak a teljesen befejezett tény után, midőn a Kálvin ellen felzúdult közvélemény árját kellett lecsillapítani s világosan kitünt, hogy a protestantismus vezérének elismert ballépése magának a reformatiónak hitelét megrendítené. Nem csoda tehát, hogy tőlük kitelhetőn igyekeztek hímet varrni a Genfben lefolyt szomorú esetre. Az is komoly figyelmet érdemel, hogy a Kálvin mellett kiadott pártoló nyilatkozatok a genfi tanács eljárását egészen szabályszerűnek és a lehető legtörvényesebbnek hitték, Kálvint magát pedig legalább is a perfolyam körén kívül állónak. Ezért látjuk, hogy maga Melanchthon kiemeli Kálvinhoz írt levelében a genfi tanács szabályszerű eljárását (re ordine iudicata) s csak ily föltevésével csatlakozik ő is Kálvin ítéletéhez. (*Trechsel*: I. 267. *Lange*: 214. *Porter*: 48.) Ugyanő Bullinger előtt csodálkozását fejezi ki, hogyan akadhatnak olyanok, a kik a genfiek szigorúságában valami rosszalni valót találjanak. (*Porter*: 48) Bern város jámbor jegyzőjét is csodálkozásra indítja az, hogy Kálvin vigyázatlanul kitétte magát a közvélemény ítéletének a neve alatt kibocsátott *Defensióval*: hisz a tanács volna első sorban hivatva arra, hogy az ő saját tettének egyszersmind védelmezője is legyen. (Qui sui facti defensor esse poterat.) Nem hiszem — így nyilatkozik a Kálvin könyvében hangoztatott eretneküldözésről — hogy valami nagy köszönetet nyerhess a higgadtan gondolkozóktól, — hogy mért legelőször te kedtetted ezt a csaknem mindenki előtt gyűlöletes dolgot mintegy hivattásszerűen tárgyalni. (Ego non video, gratiam aliquam te inire posse apud sedati animi homines, quia primus omnium ex professo fere hoc argumentum tractandum susceperis, omnibus ferme invisum. *Biblioth. Gen. Cod.* 114. *Trechsel*: I. 269.)

Ime tehát föl kell mentenünk, orthodoxaink legnagyobb sajnálatára, a Kálvin érdekében oly szívesen gyanúsított protestantismust, mely szabad szellemben s oly sokat ígérőn fejlődött a nagy genfi hitvédő erőszakos föllépéséig. Csak Kálvin és az ő legszorosabb köre ítélte halálra Servetet; a „protestantismus“ pedig csupán csak azon nyugodott meg, a min már úgy sem változtathatótt. Nem élt már ekkor a bátor Zwingli, ki minden üldözésnek oly határozott ellensége volt; nem élt a nyiltszívű Luther, kinek egyenes lelkét fölháborította volna a protestáns inquisitor furfangos eljárása. (*Porter*: 75.) A kik nyomukba léptek, készséggel fogadták el a „legnagyobb“ Kálvin kegyes magyarázatát. Hogy a kath. törvényszéktől rettentő eretnekségiért szintén elítélt spanyol gonosztevő meglakolt elvégre iszonyu vétkeiért: az istenfélő genfi tanács a rendes, szabályszerű és törvényes vizsgálat után elítélte őt, „nem mint valami eretneket, hanem mint egy merő istentelenségből s rettenetes káromlásokból alakult szörnyeteket“. Talán még szíves olvasóink közül is nem egy nyugodt lélekkel aláírt volna a „legHITELESEBB helyről“ és egészen hi-

teles formában kállított nyilatkozatnak, mely oly finoman vonja meg a kath. és prot. hitvédelem közti különbséget. Ugyan kinek juthatott volna eszébe a „pia fraus“, „ad Dei gloriam“, „finis sanctificat“ s több ily orthodox hangzású jelszavaknak utána nézni a fényes evangéliumi táborban, mely annyira tüntetőleg megveté a „bálványimádó“ katolikusokat. Csupán csak azok, kik a színpalak mögé pillantottak, lázongtak egy ideig a trónusát köztük felütött pápa ellen a szabadabb svájci városokban. Ámde a Kálvin által felszított orthodox reactio diadalmasan leverte őket. A szelid Sulzer, Castellio, Curio, Cellarius stb. mihamar sok időre — örökre elhallgattak. Bern a Kálvintól üldözött Gentilis vérével pecsételte meg az igazhitőséghez csatlakozását. (*Nisard*: I. 300. 314.) Bazel is Béza és Kálvin felszólítására kemény fenytékkal nyomta el a főiskolában meg-megnyilatkozó szabad szellemet. S itt Erazmus és a független gondolkozás klasszikus hazájában történik az a jellemző eset, hogy az uralomra kapott vakbuzgó fanatizmus hatáságilag földülje néhány év múlva a köztiszteletben elhalt Joris Dávid sírját. A senyvedő holttestet kiteszik közszemlére s azután hóhérkézzel égettetik meg eretnek irományaival együtt a protestáns orthodoxia nagyobb dicsőségére. A szerencsétlen tévelygő holta utáni vádlói szerint életében magát isten fiának képzelte, hite szerint agyában az isteni bölcsesség lángja lobogott, nem hitt az angyalokban és nem félt az örögöktől. S mi mindezeknél szörnyebb, merőben tagadta minden pokol létezését s az eget is egészen másnak nézte, mint az egyedül csatlakozhatatlan Kálvini bölcsesség. Még azt is megjósolta, hogy holta után három évre föl fog támadni sírjából, a mi ime csakugyan pontosan beteljesedett. — Szóval, szegény Joris Dávid még a másvilágon is rettenetesen meglakoltál s szerető családodat a kétségbeesésbe úztad, a mért hat évvel előbb a tőled sohasem látott genfi áldozat érdekében a genfi diktátor hatalmaskodása ellen névtelen kinyomtatott leveleddel intőleg felszólaltál! (*Wallace*: III. 548., 549. *Trechsel*: I. 55.)

Kálvin komor, rideg szelleme, Kálvin sötét gondolkozásmódja tetszik meg ez ó-testamentomi jeleneten. Ámde mily egészen más, köröskörül derüs kép ötlük szemünkbe, mihelyt a genfi reformatio kopár sziklátitól elfordulva a skolastika szoros pályáiból csak jment kikölt, szabadon ujongó, új életet élő, ifju Európára tekintünk.

A XV. sz.-ban fölvirult renaissance megtermékenyítette az emberiség elméjét a pogány ó-kor hallhatatlan szellemkincsével; a XVI. sz.-ban megszületett reformatio a keresztény ó-kor legszentebb érzelmvilágát ébresztette fel ujjalag a szivekben. Kigyult a haladás tűzoszlopa az ígérlet földé felé sivar homok pusztákon át vergődő emberiség fölött. A szégyenletes elmaradás tudatára ébredt közmivelődés hatalmas léptekkel siet előre. Megható a legjobbknak buzgó és önzetlen fáradozása az elhagyatott, szegény és tudatlan nép érdekében. Megható az új evangélium kijelentése, mely szentté nyilvánítja a lélek örök jogait, a szív és elme mívelését, s az újra szabadon föl lélegző emberiséget egy közös nagy családban, Jézus Krisztus földi anyaszentegyházában forrasztja össze.

Hány meg hány nemes alakra mutathatnánk, kik mindannyian méltó képviselői e szép, dicső kornak; kik nem azért gyujtották meg az evangelium lángjánál a ragyogó égi szövétneket, hogy annak csak égre ható füstjében és kormában gyönyörködjenek. A nagy Zwingli, Luther és Erazmus útmutatása nyomán egész tábora tör előre a Krisztus-követő jámbor keresztényeknek. Nem tartóztatja fel tövis, nem törheti meg fáradság, éhség és szomjuság kínos gyötrelme őket; nem riasztják vissza az irigység, babonáság és tudatlanság leggonoszabb vadállatai. Az ájtatos sereg lankadatlan kitartással siet az evangelium fölélt ösvényén a szent égi tájak felé. Ki merészelné e magasztos törekvést kislelkűen kijátszva meggátolni? A mind meredekebb utakon lelkesülten előhaladó kereszténységet az évig érő fenséges ormok közt föltartva, a becsmért kath. egyházi atyáktól levett tudós sophismákkal, zengzetes szent szitkokkal, kegyes kárhozatfenyegetésekkel s a mi mindezeknél hatásabb: rendszerbe szedett zsarnoki erőszakkal a rég elhagyott, egyedül üdvözítő dogmatizmus Krisztus-tövisekkel rakott mezejére ugyan ki merészelné még egyszer visszatéríteni? . . .

Vajon a híres genfi hithős, a debreczeni történetíró „rettenetes következetességű“ és „ércskemény lelkületű férfiak“ (*Révész*: 88. 304.), ama „legtudósabb“ és „legnagyobb reformátor“ a legvalódibb képviselője az újjá született XVI-ik századi kereszténységnek? Az a Kálvin, ki Genfet egy mellét verdeső szenteskedő és képmutató barát-klastrommá alakítja, ki maga is épen olyan kemény bosszuálló lesz, mint az ő istene ¹⁾; kit Pálból Saulussá változtat a Champel mezejét befertőző keresztény vér s ki Servet gyászos hamvaitól kezét mosogatva tele torokkal dicsőíti az együgyű tudatlanság *kegyes* törvényszékét, mely voltaképp mit sem tett egyebet, mint tüskén-bokron keresztül vakon követte a csalhatatlan prófétának intő útmutatását. . .

Nem I. Miksa császárra esik-e inkább tekintetünk? A keresztény uralkodók diszes sorában méltó utóda annak a Rómát védelmező II. Frigyesnek, kit a pápák sorban kiátkoztak s a kinek legbuzgóbb végrehajtóját ünnepelek orthodox atyánkfiai a nagy Kálvinban. Vajon ez a „legnagyobb“ Kálvin képviseli-e hűebben Krisztus kereszténységét a XVI. sz.-ban, vagy pedig az az uralkodó, ki az apostoli kettős keresztet tartván kezében, nyíltan kimondja: „A válásügyeket nem lehet karddal eldönteni; Krisztus és az apostolok másként tanítottak. A fejedelem nem követ el nagyobb gonosztságot, mintha alattvalóinak lelkiismerete felett akar zsarnokoskodni.“ (*Farkas József*: Prot. egyháztört. Bpest, 1881. 27.)

E fenségebb alakhoz csatlakozik mindjárt Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király, kinek szép szavai szerint: isten magának tartotta fenn a lelkiek fölött való uralkodást és a ki a

¹⁾ Vesd össze Kálvin ékesen leirt poklával: „Minekutánna pedig az Istennek kemény bosszuállását az megvetettek ellen semmi képiro eléggé ki nem pingálhatja . . . öröktül fogva megkésztetött a kénkőves tűz és fáknak soksága és az *Urnak lehelleti* mint az kénkőves pa'ak az meggyújtásra.“ *Institutio*. III. kv. 25r. 12. (Szenczi fordítása.)

mit nem hitt a keresztnek, elhitte azt az unitárius Békésnek. (*Szádeczky*: Békés Gáspár. 92. Kovacsóczy F. 18.) Amott Hollandiában Orániai Vilmost látjuk, ki az unitárius Prescottt elismerése szerint a vallásszabadságnak leglelkesebb védője volt s ki „a vallási meggyőződés teljes szabadságát elidegeníthetlen emberi jognak tartotta.“ (Olcso könyvtár. 222. sz. 55.) Hozzájok csatlakoznak IV. Henrik francia, Zsigmond lengyel, I. János magyar király, Bölcs Frigyes szász választó és János Zsigmond erdélyi fejedelem. Vajon nem ezek méltóbb képviselői Krisztus szellemének a XVI. sz.-ban, mint a komor, rideg genfi zsarnok? S vajjon nem inkább a „pogány“ törököket mutathatók fel nagyobb igazsággal hű követőiként Krisztus szellemének, kik a nagy Szuleimán birodalmában teljes vallásszabadságot engedtek a kereszténységnek; míg a Kálvin orthodox protestantizmusa vakmerőn féltetvén az evangéliumot, a legembertelenebb üldözést írta fel véres zászlajára és az evangéliumi szabadság szép neve alatt rabzságra verte magát a szabad gondolkozást; e szent cél szolgálataiban nem szégyelte a házról-házra kémkedő erkölcsi rendőrséget alkalmazni, e leggyűlöletesebb zsarnokságot, mit valaha emberi vakbuzgóság kigondolt (*Nisard*: I. 298.) s szentesítette a pokol legundokabb fajzatit: a censurát, máglyát, szégyenkövet és ördögűzést. A kereszténység legszentebb jogát ellenben, a lelkiismeret szabadságát, a józan ész iszonyu aberratiójával ördögi hitágazatnak mérszelte nyilvánítani.

Fülöslegesnek tartottuk a vizsgálat alá vett kérdésben bizonyítékainkat csak Kálvinunk közvetlen környezetében keresni. Avagy ki ne tudná azt, hogy az ó francia szellem egyik főekessége az egyenes tiszta szó szerete és ama merész bölcselet volt, mely mindent megbírált és soha semmin se ütődött meg. Vajjon Kálvin hivebb kifejezője hona ezen szellemének vagy pedig Valois Margit, Renée hercegnő, Marot Kelemen, Dolet István, Ronsard, Rabelais és Hospital, Du Tillet kanonok, Petit Vilmos püspök, Paumier érsek, Duperron bibornok, kik a papzaklató híres Jean de Meun, Guillaume de Saint-Amour és Wessel János utódaiként mindannyian barátjai voltak a keresztényi türelmességnek, Erazmus, Ramus, Du Bellay, Castellio s más bölcselőknek nem is számítva? (*Nisard*: I. 164 176. 237. stb.) Hallgatni fogunk Zwingliről, nem szólunk az ifju, szabadelvű, lelkes *Bullingerről*, ki még a pogány ó-kor bölcseivel is szellemi közösségbe lépett (lásd *Lecky*: I. 438.); de lehetetlen hallgatással mellőznünk magát az *ifjabb Kálvint*, ki első önálló irodalmi művét a vallástürelem védelmére adta ki, sőt nem sokkal később élete fő művét, az *Institutiót* is, e nemes célra szentelte. (*Révész*: 13. 27. *Bpesti Szemle*: XVII. 214.) Tartozunk az igazságnak azzal a kijelentéssel, hogy a *Defensio* szörny-eszméi még e kitünő mű későbbi kiadásában sem találtak fölvetelre. Könnyen meg lehet tehát látni, hogy az *eretnekégető* „ördögös Kálvin“, a „genfi csaló“ (impostor, Rabelais nyers kifejezése szerint *Nisard*: I. 264) még csak saját honfitársai előtt sem lehetett kifogástalan hű tolmácsa a XVI. sz.-beli kereszténységnek. S egy lépéssel tovább menve azt is megláthatnók, hogy éppen

magok az igazi genfiak mind halálig lelkes védelmezői voltak a lelkiismereti szabadságnak a rajtok türelhetlenül zsarnokoskodó kálvinizmus ellenében.¹⁾ Fölöttébb tanulságos látni, mint változik át a rajtok szép szerivel erőt venni nem tudó s *Isten dicsőségére* minden áron uralkodni vágyó Kálvin a XVI. sz. legeszebb reformátorából lassanként az üldözés legkegyetlenebb apostolává.

(Nyolczadik közl. köv.)

KANYARÓ FERENCZ.

¹⁾ Vesd össze: „Szükségesnek látszott, hogy a polgárok újból és egyenként nyilvánítsák a reformatio tantételei és alapszabályai iránti hűségüket. Igen számosan voltak, a kik vagy semmit, vagy egyenesen nemet feleltek; egy egész utcának lakosai pedig határozottan kijelentették, hogy sem a várost el nem hagyják, sem az efféle lelkiismeretbeli kényszerítést el nem tűrik.“
(*Révész*: Kálv. élete. 60. Lásd még a 45. 52. 199. 204. 211—213. stb. lapokat.)

Párisi levél.

Páris, 1894. márt.

(A párisi consistorium újabb meglagadása Roberty kinevezésére nézve. Wagner lelkész genfi értekezései és beszédei. Sabatier tanár értekezése a theol. társulatban)

Szerkesztő ur!

A párisi consistorium jan. 26-án ült össze, hogy határozzon Roberty lelkész megerősítésére nézve, kit az oratoire-i gyülekezet az előbbi visszautasítás ellenére is újra megválasztott és kinevezésre most már harmadszor felterjesztett. A consistorium többsége e választást sem erősítette meg, a mi a legkinosabb benyomást tette. Hanem mégis némi javulást mutat a mostani szavazatok eredménye. S a mint egy párisi politikai nagy lap megjegyezte, remélni lehet, hogy az oratoire-i egyházközség kitartását végre is siker koronázza. Az 1893-iki két szavazás alkalmával Roberty csak 8 szavazatot kapott 16 ellenében, a januári szavazáskor pedig 11-et 13 ellenében, 3 lap meg üresen adatott be. A jövőkor tehát elég lesz, ha 3 vagy 4 szavazattal többet kap, hogy így ez a kinos ügy véget érjen.

A vallásügyi minister, kinek szava lett volna e dologban, tartózkodott a beavatkozástól. A következő felterjesztéskor az egyetemes consistorium helybenhagyásával talán véget vet ez ügynek.

Ebben éppen nem lenne semmi meglepő, mert makacs magatartása, melylyel az oratoire-i gyülekezet kívánságát már három ízben megtagadta, általánosan elégedetlenséget keltett a francia protestánsoknál. A mérsékelt orthodox lapok élesen irnak a consistorium zsarnoksága miatt és következetlenséget vetnek szemére, midőn azt, a kit kíséretű lelkésznek kinevezett volt, most nem akarja rendes lelkésznek megerősíteni. Az egyik lap „La vie nouvelle” című azt mondja: „A gyülekezetek jogát tiszteletben kell tartani; ha Roberty elfogadható volt, mint kíséretű lelkész, nem lehet el nem fogadható, mint rendes lelkész.” Még a szélső orthodox lapok sem mondanak semmit ez ügyre nézve. Valószínűleg úgy találják, hogy azt nem lehet védelmezni.

Ez a legokosabb eljárás volt részükről, de nem lehet tagadni azt is, hogy félték a protestáns közvéleménytől. Mi reméljük, hogy ez ügy végül is jó megoldást nyer.

Ez elszomorító egyházi ügygyel szemben, mely eme párisi nagy egyházközséget foglalkoztatja, hadd jelezzek egy nagy és főlemelő sikert, melyet Wagner lelkész Genfben ért el. Ot a szabadelvűek gyü-

lésébe küldték oda követül. Wagner Páris St.-Antoine külvárosában lelkész, hol nagyon szeretik. A genfi szabadelvűek arra kérték, hogy tartson néhány felolvasást és prédicációt. Febr. végén két felolvasást tartott a „nevelésről“ és három prédicációt a jó Samaritanusról szóló példázatról. Annyin mentek meghallgatására, hogy a templom nem is tudta mind befogadni. De mi még nevezetesebb, a mi új és örvendetes dolog, hogy az orthodoxok is megjelentek felolvasásaira és beszédeire és megvallották, hogy nagyon épültek rajtok. Ezt az is mutatja, hogy maguk az orthodox lapok dicsérték leginkább, úgy az egyik nem habozott őt „profétának“ nevezni. És megjegyzendő, hogy a kinek értékét végre is elismerte az orthodoxia, kinek egy munkájáról multkori levelemben írtam, a legheterodoxabb, a hagyományos felfogástól a legtávolabb álló. És ez elismerésben van valami vigasztaló. A mi Genfben történt, azt még megláthatjuk történni Franciaországban is. A francia prot. orthodoxia is eljuthat oda az újabb nemzedékkel, mely a vallási és egyházi kereteket hajlandó mindinkább kiszélesíteni.

— Rég nem írtam a „theol. társulatról“. Az most is minden hónapba tart üléseket, hol sokszor nagyon érdekes tanulmányokat olvasnak fel. De kétségtelenül a legértékesebb, a legfigyelemkeltőbb munkák a Sabatier tanárei. Az egyik utóbbi ülésen e tárgyról olvasott fel: „Hogyan diadalmaskodott Pál apostol keresztény hite a halál félelmén?“ E munka tanulmány 2. Kor. 5—10-ről. Sabatier azon kezdte, „hogy a haladás, melyet a művelődésben, a tudományban és jóllétben teszünk, nem segít minket meghalni. Az újkori ember nehezebben tud meghalni, mint a régi.“ Nem közönyös dolog tehát azt tudni, hogy a keresztény hit minő forrásokat ajánl a halál félelmével szemben, s különösen, hogy Pál apostol, hogy győzte azt le. Az első kérdés, a melyet meg kell oldani: „hogy Pál apostol életének mely pillanatában jelenhetett meg a halál félelme és foglalhatta el az ő gondolatát?“

Jegyezzük meg, hogy az apostoli kor keresztényeire nézve az éberség és megszentelés indoka nem a halál várása volt, hanem az ő mesterüknek a felhőkön való visszatérése. Pál apostol úgy volt meggyőződve, hogy ő az élők közt lesz még, a mikor a Krisztus visszatér.

A Korinthusbeliekhez intézett egész első levél teli van ilyen gondolatokkal.

A második azonban egy bekövetkezendő nagy változást sejt. Pál nem számítja magát többé azok közé, a kiket a diadalmas Krisztus élőknek fog találni, hanem a közelgő halál várásában, s mintegy jelenlétében él. Mi történt a két levél írása közti időben, mi magyarázhatja meg ezt a változást? Az ő utazásának utóbbi hónapjai, melyeket Éphezusban és Ázsiában töltött, úgy látszik, hogy pályájának a legmegpróbáltatóbb napjai voltak.

Pál tisztán látta mártýrságát. A Krisztus után és példája szerint végül arra a gondolatra jött, hogy reá nézve is a dicsőség útja a kereszten vezet keresztül: „*per crucem ad lucem*“.

„Az ő új gondolata, mond Sabatier, eredeti, mely észrevétlenül született a zsidó apocalypsis vastag és nehéz ködében s mely lassú, de ellenállhatlan növekedéssel attól megválnak, hogy végre azt egészen maga megett hagyja.“ . . . Az apocalypticus hiedelmekben, melyekhez Pál addig ragaszkodott, a halál nem volt legyőzve, csak reményben volt legyőzetése. De az most nemcsak a jövőre nézve győzetett le, hanem a jelenre is, a hívő hite által, az örökélet elvének, mely benne a szellem adománya által volt letéve, erős és tiszta tudata által. Az érzet, hogy bennünk az Isten szelleme lakozik, ez a vallási és gyakorlati erő, mely a legalázatosabb kereszténynek is rendelkezésére áll, s mely által Pál apostol győzedelmeskedett magán és minket megtanít a halál félelmének legyőzésére. Ez nagy változás. Az ő keresztény bizonyosságának sulypontja más helyre van helyezve. Addig a hagyományos messianismuskörében, a felhőkön eljövő Krisztus várásában volt. Most a sulypont a vallási tapasztalat körébe van átvive a lelkiismeretbe, mely a keresztényben az Isten szellemének lakozása.“

Könnyen át lehet látni, hogy Pál apostol hitének emez elve és a lelkek álmának és a halál után való elárvult életnek hagyományos zsidó eszméje közt el nem oszlatható különbség van. Előbb vagy később a zsidó eschatológiának le kellett győzetnie. S legyőzetett tényleg az események hatalma által. A hogy Pál látta, hogy meghal az Urnak a felhőkön való visszatérése előtt, bár visszatérésére nem szünt meg várakozni, a benső életnek emez elvére ment át, a szellem immanentiájára, ama feloldhatlan kötelék érzetére, mely közte és az Atya között, a ki szerette őt a Krisztusban, teremtett. A nélkül, hogy megszűnt volna kevésbé zsidó lenni, gondolata keresztényibb lett és kegyessége sokkal mélyebb, sokkal vallásibb és erkölcsibb. És attól fogva a keresztényeknek nincs jobb eszközük a halál és félelme legyőzésére.

E rövid ismertetésben, melyet Sabatier tanulmányáról adtam, mellőztem az exegetikai részt, mely bármily érdekes volt is, kissé hosszúra terjedett volna, mely a I. Kor. 5, 3.-vel és II. Kor. levéllel foglalkozott. Valamint elhagytam azt is, a mi Pál apostolnak a szellemi testre vonatkozó nézetét illeti, melyet Sabatier megkísérlett magyarázni. Különben a fődolog az volt, hogy megmutassa a változást az apostol eschatologiai nézeteiben. Idézem azért, munkája bezáró részét:

„A halál kérdésében a keresztény hit vallásos lényegében fogva fel, legyen az akár Krisztus ígéiben, akár Pál apostol leveleiben, akár János evangéliumában és leveleiben, eredeti, saját megoldást adott, teljesen különböző megoldást a judaismustól és a görög bölcelemétől, a melyekkel tizenkilenc száz év óta nem szüntek meg összelegyitni és zavarni. Hogy ez élet kiáltó igazságtalanságai kárpótlassanak, hogy Jahveh hív szolgáinak halálában vigasztalás nyújtassék, a judaismus a testi feltámadást és az apocalypsis nagy jeleneit gondolta ki. Másfelől a görög bölcelem más úton próbálta, mint *Phédon*-ban a lélek halhatatlanságát lényege egyszerűségéből és osztlatatlanságából levezetni.

De most ott állunk, hogy e két régi megoldás tudományosan kérdéses és senkit sem vigasztalnak, sem nem segítenek a meghalásban. A fizikai egyetemről való ismeretünk, a százévek egymásután következője, minden felvilágosult szellemben lerontotta a zsidó apocalypsis lényeges körvonalait. S a psychologia is Kant óta nagyon is megmutatta a Plató-féle bizonyítás csalfa jellegét. S miért kelljen a hitelesen keresztény, alapjában vallási, lényegében különböző megoldásnak eme romokhoz kötve és mintegy azok alá temetve maradni. Oldjuk fel azt bátran e kérdéses solidaritásból. Pál apostol erre hív és saját tapasztalatunk ezt teszi kötelességünké. A keresztény megoldás visszatarthatlanul jön ki abból az oly vallásos tapasztalatból, milyent a legalázatosabb hívőknél megvalósítva talál. A mi reményünk nem egyéb, mint hitünknek másik oldala. Mi magunkat Istennek a szeretet által egyesítve érezve, nemcsak a jelenre valók vagyunk, hanem az örökkévalóságra is. A legtudósabb itt egyenlő a legtudatlanabbal. Egyiknek mint másoknak nincs jobb vigasztalása, mint a szent lélek jelenlétének érzete a szívből és az az alázatos és derült bizalom, melyet ez érzet szül.

„Jézus az ő szenvedésében nem másképp diadalmaskodott a halálban és annak kínzó rejtélyességén. Az embereknek régi ellensége ellen nem küzdött mással, csak emberi fegyverekkel. Ő nem kért segílyt halálharczában sem a Messiás praexistenciájának eszméjéből, sem az apocalypstikus reményekből. Utolsó szavai egyszerűen erkölcsiek, szellemiek és vallásiak. Megbocsát ellenségeinek; anyját egyik legkedvesebb tanítványára bizza; egy pillanatban a szenvedéstől kifáradva és kimerülve, panaszkodva kiált: Én Istenem, miért hagytál el engemet.“ Aztán visszatekintve egész életére és a közelgő véget érezve, így szól: „Elvégeztetett minden,“ és fejét lehajtván, meghal e szavakkal: „Atyám, a te kezeidbe teszem le lelkemet.“ Mily egyszerű és megható módja a meghalásnak! A ki az életben példányunk, a Jézus, a halálban is példányunk marad. Meghalni, miután mindenkinek megbocsátottunk és nekünk is megbocsátottak, meghalni, miután házuk ügyeit és szívünk szeretteit elrendeztük, meghalni ha még a nagy fájdalom miatt panaszkodva is, de elvégezve a munkát, mely elvégzendő volt, meghalni végül Istenben, mint egy atya kebelén elszenderedni, ilyenek látom én a keresztény halál eszményét. S így szeretnék meghalni én is.“

Ez erkölcsi emelkedettséggel és vallási mélységgel teljes sorokkal zárta be Sabatier munkáját. Jövő levelemben Sabatiernek egy más, a mostani társadalmi kérdésekre vonatkozó felolvasásáról fogok szólni, melyet e czim alatt tart: „Jézus socialista volt-e?“ S ismeretelni fogom Renan „l'histoire du peuple d'Israël“ most megjelent utolsó kötetét is.

CHARRUAUD.

Kossuth Lajos.

1802. sept. 16—1894. mart. 20.

Gyászba borúlt Magyarország a mikor Kossuth Lajos meghala; s méltán, mert benne legnagyobb fiát gyászolja. A történelmet — Carlyle szerint — egyes nagy emberek alkotják. Minden nemzetnek, mely a világtörténelemben szerepelt, meg volt gondviselészerű embere. Az Isten alkalmas időben teremt alkalmas vezéreket, prófétákat s apostolokat, hogy nemzetöknek megváltói legyenek. Izrael népét Mózes próféta szabadítja meg az egyiptomi fogságból s vezeti bé az ígért földjére. Anglia szabadságát Cromwell biztosítja. A nagy francia forradalomban az *egyenlőség, testvériség és szabadság* magasztos elveit Mirabeau juttatta diadalra lángszónoklatával. Az észak-amerikai Egyesült-Államok függetlenségét Washington vívta ki. A magyar nemzetet is megáldotta az Isten egy gondviselészerű emberrel, a ki egy személyben, a válságos napokban, vezére, prófétája és megváltója lett a magyar nemzetnek. Kossuth Lajos a mi magyar Washingtonunk. Az amerikai szabad polgárok hozzá hasonlítják. Washingtont nyugodt kedélye, világos értelme, rettenthetetlen bátorsága, rendkívüli becsületessége, kitartó munkássága és lángoló hazaszeretete a világ legnagyobb emberei sorába emelték. E jellemvonások ugyan oda emeltek Kossuth Lajost, kiről — mint Washingtonról — igazán el lehet mondani, hogy: „*Első volt a békében, első a harcban, első polgártársai szívében.*“

De minő különbség van a két nagy hazafi pályafutása között! Nem csoda, ha Kossuth 1884. mart. 18-áról e sorok írójához intézett levelében ily kifakadásokat teszen:

„Hanem én megvallom, hogy az Egyesült-Államokban időzésem alatt, minden szíves fogadtatás daczára sem birtam menekedni egy kinos gondolattól, mely csaknem a nyílt zúgolódásig üldözött. Értem azt a különböző mértéket, melylyel a sors, a végzet vagy akárminek nevezzük, nekik és nekünk magyaroknak, mért. Mindig szemem előtt cikázott Washington azon levele, melylyel a Valley-Forgei téli táborból értesítette a kormányt, hogy ő a harcot nem folytathatja, mert a mint kitavaszozik, az ő elcsigázott serege szét fog bomlani a szélózsa minden irányában, mint a polyva. És im e reménytelen helyzetben meghozta nekik a sors áldása a hatalmas francia intervenció segítségét, melynek anyagi nyomatéka s lelkesítő hatása győzelmet biztosított. Mi más mértékkal mért a sors minékünk! Mi győztünk saját erőnkkel, mi nem kértünk a sorstól idegen segítséget, csak annyit kértünk a sorstól, hogy ne álljon idegen erőszak közénk s ellenségünk közé, kinek jogtalan, s erkölcstelen bűnös támadását saját erőnkkel győzedelmesen visszavertük s nekünk ez igazságos szerény kívánság teljesezése helyett, az igazságtalan végzet nyakunkra zúdította az ellenséges orosz intervenciót s vele a belső visszavonás átkát és ennek rettenetes következtését, hős nemzetünk megfogyatkozását az önbizalomban. Minő irtózatossá ironiája a sorsnak ez a mértékkülönbség a két esetben!“

Hiában! Ilyen a sors. Washingtonnak kedvezett a szerencse; Kossuth pedig, a kinek szándéka, törekvése egész életén keresztül tiszta és nemes volt, maga elég szerencsétlen vala látni, hogy minden tervei hajótörést szenvednek.

Az új Magyarország megteremtésében a harminczas évektől kezdve Kossuth nevével mindenütt találkozunk; mert szívének minden dobbanása, agyának minden gondolatja imádott hazája javára irányult. A magyar faj és állam anyagi jóllétét, kulturális fejlődését, polgári és vallási szabadságát, közgazdasági és erkölcsi emelkedését s fölvirágzását igyekezett megalapítani, fokozni, siettetni és biztosítani. Kossuth a nemzet ujjaalakítását a középkori kiváltságok lerombolásával, a politikai intézmények átalakításával s ezek sege-

delmével remélte elérni. S e félszázados küzdelemnek Mózes világitó oszlopaként őt látta élén az élő, s őt fogja emlegetni a jövőendő nemzedék.

A vész és megpróbáltatás idején, mikor a békés úton elért vívmányok koczára voltak téve, a nemzeti erőt megint a lángnyelvű apostol fejtette ki emberfeletti erélyével s búbajos szónoklatával. E vérkeresztelón a magyar nemzetnek is keresztül kellett mennie. Hiszen az angol és francia nemzet sokkal drágább és drasztikusabb áron jutott a szabadság birtokába.

A szabadságharc lezajlása után, Kossuth még nagyobb alakja lett a világtörténelemnek. A francia nemzet az olasz nemzet, az angolok és amerikaiak, kik erővel, szellemi fensőséggel uralkodnak a föld minden részén: hódoló tisztelettel beszélnek Kossuth nagyságáról és dicsőségéről. Angliai és amerikai útja 1851. és 52-ben diadalmenethez hasonlított. Olyan fogadtatásban még fejedelem sem részesült soha. A „Daily News“ szerint „Kossuth volt a legjelesebb szónok, ki valaha egy idegen nemzet nyelvén oly bámulatos sikert aratott. A mai ifjabb nemzedéknek alig lehet fogalma arról a lelkesedésről, melylyel az egész ország Kossuthot körül rajongta.“

Az éjszak-amerikai „Egyesült-Államokban“ még nagyobb rajongással fogadták. Félévi utazása alatt mintegy 500 beszédet tartott, a melyek a szónoklati remekeknek mintaképei. „Ki szemlélte őtet úgy — írja Andrews (Kossuth in New England) — hogy meg ne nyerte volna gyermekhez hasonló egyszerűsége és nyílt fellépése? Ki olvasta az ő éles elműségét és eszélyességét, melylyel tárgyát úgy kezeli, hogy senkit se sértsen de mindenkit megnyerjen? Ki hallgatta bámulás nélkül képletekben gazdag és logikailag utolérhetetlen szónoklatát? Nekem úgy tetszik, hogy ő bírja Washington tiszta jellemét, Jefferson éles ítélő tehetőségét s felülmulja Webstert. Ékes szólása, mely tisztán az ő sajátja: *nyugodt, természetes, megnyerő és parancsoló.*“

Mirabeauról van írva:

Kis tag a nyelv. s mégis mily roppant dolgokat indít!

Erdőket gyújtó szikra az emberi nyelv.

Hanem ez Kossuthra még inkább alkalmazható.

Bostonba való bevonulása alkalmával, a States-house-ban, Wilson, a tanács elnöke így végezte üdvözlő beszédjét: „A Massa-chusetts-i tanács abban a reményben van, s azt óhajtja, hogy az ön nemzete minél előbb visszahívja száműzetéséből, hogy nemzeti függetlensége és szabadsága megalapításában tanácsával szolgáljon. S miután hazájának függetlenségét kívívta, mint a mi Washingtonunk, térhessen vissza a magánéletbe, körülvéve hálás honfitársaitól. Midőn pedig élete feladatát bevégezte, legyen meg az a nyugodt elégtétele, hogy hű volt mindig szülő hazájához! Hadd lássák szemei, midőn az utolsó pillantást vetik a föld színére, Magyarhon zászlóját békében és szabadságban lengeni. Hadd zengjenek füleibe nemzete hálás elismerésének édes szavai; legyen nemes lelke megvigasztalva azzal, hogy midőn honszerető szive örökre megszűnik dobogni, az hazája porával fog összevegyülni.“

Fájdalom! ez őszinte óhajtásból csak az utolsó teljesült; mert a mind annyinál dicsőbb, nagyobb, nemesebb, élve nem láthatá meg szeretett hazáját! Nemes szive Olasz-hon kék ege alatt szünt meg dobogni, de az hazája porával vegyült össze. A költő jóslata: — „Lesz még egyszer innep a nagy világon“ — bételjesedett; mert az az innep ápril 1-én volt, a mikor az emberek millióinak szemében gyász-köny ült Kossuth Lajos temetése alkalmával. Ahoz hasonló gyászinnepély, s a hálás kegyeletnek hasonló kifejezése a világtörténelem emlékezte szerint egy nagy ember temetésénél sem nyilvánult. Ha életében sokat küzdött, mint a mythologiai Herakles; és a honfájdalom prométheuszi kinjait kellett kiállania: halála után eljutott a dicsőség templomába.

KOVÁCS JÁNOS.

Gyöngymondatok.

(Ujkori íróktól.)

Élet. Életvágy. Életgondolat.

Te sirhalomnak bús homálya,
Bár benned nyugtomat lelem,
Rád nézni mégis gyötirelem;
Kedvét e szív csak itt találja. *Kölcsey.*

Az érzés az élet rabja, az élet pedig időbolondja; s a világot őrző időnek vége lesz. *Shakespere.*

Mi az élet? egy árny, mely előnyulik; egy szegény színész, ki órái hosszán át magát a színpadon dühöngve elkinozza, s akkor őt többé nem hallják; egy mese, melyet egy eszelős ad elő tele szodagályal, és semmit sem jelent. *Shakespere.*

A munkás élet kettős eredménye: csúz és vagyonosság. Az ember gazdaggá lesz és megüti a szél. Ez az élet koronája! *Hugo Viktor.*

Az élet egy táj, mely sivatagnak és virálynak keveréke; s milyenek látjuk? a szemponttól függ, a honnan nézzük. *Petőfi.*

Életrendünk egyedüli hatalmassága a féreg. Minden egyéb teremtményt meghizlalunk, hogy magunkat hizlalhassuk; magunkat pedig a pondrónak hizlaljuk. A kövér király, meg a sovány koldus, csak más-más fogat étel: két tál egy asztalon, s a val vége! *Shakespere.*

A nagy világ az életiskola;
Oly göröngyös, oly kemény az út,
Az ember annyi sivatagra jut! *Petőfi.*

Még alig hogy jádánk apáink térdén, s már
Ma-holnap ott alszunk nagyapáink mellett —

Csak annyi az élet, mint futó felhőnek
Árnya a folyón, mint tükrön a lehellet! *Petőfi.*

Sok szép van az életben, a miről nem irtak vezérczikket. *Jókai.*

Ha kitüznék nekem, örömmel járnám el még egyszer élet pályámat kezdetétől végig; csak annyi szabadságot kérnék ki magamnak, hogy — a mit írók tenni szoktak műveik 2-ik kiadásával — az első kiadásom hibáit kijavítsam. *Franklin Bénéám.* (mondotta idős korában).

Az emberi élet minden intézkedéseinkre s készülődéseinkre rövid! Mit hozhat létre egy ember 70 év alatt? Mig az ember magával 3-szor tanácskozik, mig mással 3-szor tanácskozni összeül, mig

tanácskozás határozatot eredményez, és ez minden ítélőszékeken keresztül megyen, azonközben maga az Úrnak hatalmas határozata már az emberen segített. *Saphir*.

Az ember egész életében helyről-helyre mász, és nem gondol arra, hogy legmagasb kilátása csak a legtörpébb halomról lehet — a sirhalomról. Így lát az ember ezer gyertyát égni s ezer lángot lobogni, s nem gondol arra, hogy minden égő gyertyának semmi egyéb üledéke nincs, mint hammu. *Saphir*.

Az élet egy sakkjáték; mikor elvégződött, minden összekerül egy szekrénybe: király, királyné, futár, tornyok, ugronc, földészek — mind egy helyre! *Saphir*.

Mindenkit egyenlően érdekel, a napvilágot még néhány perczel hosszabban láthatni. *Göthe*.

Miért űzi magát a nép és miért kiabál? azért, hogy megéljen, gyermekeket nemzen és azokat táplálja, a mint csak teheti. Tovább ezt egy ember sem viszi, bármit tegyen is. *Göthe*.

Nem szükség az életet gyűlölni és pusztába vonulni azért, mert nem teljesülnek minden virágálmaink. *Göthe*.

Ha örök élettél kínálnának meg a földön, nem hiszem, hogy találkoznék gondolkozó ember, a ki azt elfogadná. Minő remény kecsegtetne, minő vigaszunk maradna a sors vizsályaival és emberek méltatlanságaival szemben? *Rousseau*.

Mentől inkább vesz életünk értéke, annál érdeklőbbé válik. Az öregek nehezebben válnak meg tőle, mint az ifjak. *Rousseau*.

Az emberek rövidnek mondják az életet, de látjuk, ők maguk azon vannak, hogy azt derekasan rövidítsék. *Rousseau*.

Nem elég, csak az utókornak élni; élnünk kell addigra is, a mig létezőnk. *Voltaire*.

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

Irodalmi értesítő.

Tofeüs Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. Irta *Koncz József* marosvárhelyi ev. ref. tanár. Tofeüs Mihály, Apafi fejedelem udvari papja s jeles püspök életéről többen irtak ugyan, de még mindig maradt fenn tisztázni és földeríteni való. *Koncz József* azért megírta újra e korában nevezetes ember életét, felhasználva az általa ujabban talált adatokat. A 67 lapra terjedő munka felöleli Tofeüsnek egyházi beszédeit is, melyek ama kornak mintegy rajzaiul tekinthetők, s a hibát, a bünt személyválogatás nélkül ostorozó pap hátorságát jellemzők. A marosvásárhelyi collegium történetének írója e gondosan összeállított munkával újabb bizonyítékát adta alapos kutatásainak és bő történelmi tudásának. A munka a „Prot. Közlöny“-ben jelent meg először és most külön adatott ki, a mit meg is érdemelt.

Kant etikája. Philosophiai tanulmány. Irta *dr. Szlávik Mátyás* a philosophia akad. tanára Eperjesen. 36 lapra terjed e csinosan kiállított füzet, melyben *dr. Szlávik Kant Ethikáját* a következő fejezetek alatt tárgyalja: I. Az ethika alapelvei. II. Az alapelvek bírálata. III. Az alapelvek követői és ellenesei. A tanulmány világos nyelven irt értékes mű és szerző azt *Zelenka Pál* tiszta ker. ág. püspöknek ajánlotta. Ára 1 korona.

Tanítók jogai és kötelességei cz. a. *dr. Szabó Mihály* Kolozsm. kir. segéd-tanfelügyelőtől egy igen hasznos könyv jelent meg, mely a femillő törvények alapján állítottatott össze. Ára 2 frt 20 kr.

Előfizetésre felhívások. *Czékus László* ab. szántói lelkész „A tályai ev. egyház és a Kossuth ünnep történetére“ (1 frt). *Borbély György* tordai tanár „Tordai Emke-emlékkönyvre“ (1 frt). *Péterfi Tamás* Sepsi-Szt.-Györgyről „A Székely atyafiak“ cz. (Elbeszélések, népdalok, emlékv.) műre (1 korona). előf. hirdet.

Új számtani könyv. „*Vezérkönyv az elemi népiskolai számolás-tanításhoz.*“ Irták: *Orbók Mór* és *Böngérfi János*, jönevü paedagogusok. Az 56 oldalra terjedő füzet felöleli a számtani tudomány és tanítás történetét, megemlékezik az eddig ismert taneszközökről. gondosan csoportosítják benne szerzők a módszertani és didaktikai elveket s ismertetik az idevonatkozó irodalmat. Lát-szik a füzetben, hogy szerzők tárgyukkal nemcsak előszeretettel, de bőséges szakértelemmel is foglalkoztak. A könyv *Drodtleff Rudolf* kiadásában jelent meg s ára 10 kr. E füzetet még hat füzet fogja követni. A második füzetrel kezdődik az I. oszt. tananyaga s a VII. füzetrel befejeződik a hat osztály anyaga.

Erkel Ferencz „Hunyadi László“ operájának teljes magyar és német szövegű zongorakivonatára hirdet előfizetést *Rózsavölgyi zeneműkereskedése* (Budapest, Kristóftér 3. sz.) A hat frt előzetési ár május végéig a kiadókhöz küldendő. Bolti ára 10 frt lesz.

K ü l ö n f é l é k .

A kötelező polgári házasság-ról szóló törvényjavaslatot a képviselőháznak nagy többsége szavazta meg.

A mily magas színvonalon tartatott e törvényjavaslat felett az általános vita, éppen olyan arányba törpült el annak részletes tárgyalása. Az általános vitából remélni és következtetni vélte minden szabadgondolkodású ember, hogy ha az általános alapelv ki lesz mondva, a törvényjavaslatba a cléricalismus nyomása alatt becsusztatott intézkedések a szabadelvű iránynak megfelelőleg fognak módosítani. Azonban sajnos, a képviselő úrak oly tüntetőleg tartották magokat távol a részletes tárgyalás alkalmával, hogy legtöbbször nem is volt meg a törvényes szám. Ily érdeklődés mellett a tárgyalás eredménye, hogy a törvényjavaslat minden lényeges módosítás nélkül szavaztatott meg részleteiben is.

A törvényjavaslat magában szabadelvű törvény lenne, ha a törvényben egy nagy visszaesés, a protestántizmus alapelveivel összeütőköző tétel nem foglaltatnék benne.

Múlt számainkban jeleztük a törvényjavaslat ama sérelmes voltát, a mely a házasság felbontását csak „*vétkenység*“ esetén engedi meg; rámutattunk annak káros voltára, s arra, hogy ez a szabadelvű iránynyal össze nem egyeztethető; reméltük és hittük, hogy úgy a kormánypárt tagjai, mint az ellenzék különböző árnyalatai a szabadelvű eszméknek megfelelőleg módosítanak a törvényjavaslat ezen részén, azonban ez nem történt meg, maradt a javaslat szövege, a mint a kormány tervezte, pedig a módosítással teljessé tétellett volna, s a gyakorlatra is alkalmasabbá e jelesül szerkesztett törvény.

A képviselőház a megszavazott törvényt a főrendiházhoz átküldötte, s annak bizottsága is tárgyalta és elfogadta.

*Az anyakönyvvezetés és anyakönyvvezetők*re vonatkozó törvényjavaslatot a képviselőház bizottsága tárgyalta; annak nagyobb része kezelésre vonatkozik, melylyel foglalkozni felesleges; hanem azt felemlítjük, hogy a tervezet szerint az anyakönyvvezetéssel legnagyobb részben községi jegyzők fognak megbízatni.

A Szent István társulat idei közgyűlésén Vaszary Kolos hercegprimás megnyitó beszédében a családról értekezett, a sorok között olvasható vonatkozásokkal a jelenlegi egyházpolitikai helyzetre. A békesség jelszavával járó főpap beszéde végén ezeket mondotta: „Azt állítják, hogy a politikai látóhatár tiszta; de nem törhet-e ki pusztító vihar azon sötét felhőkből, melyek társadalmunk egén tornyosulnak?” S hivatkozik Lengyelország példájára. „A múlt század végső tizedében — éppen századik éve — mondja, tűnt el egy hatalmas nemzet, mely egyik legnagyobb királyunkat s Erdély egyik legkiválóbb fejedelmét királyának választotta; megvan ugyan a föld, a patria; de megszűnt a nemzeti, a lengyel hegemonia.” . . . Mi van e nemes és jobb sorsra érdemes nemzet jövőjéről az élet könyvében megírva? az előttünk zárva van, de nyitva van előttünk múltjának könyve, melyből megtanulhatjuk: hová vihetnek a társadalmi, a vallási és pártharczok.“

A szabadságát sirató Lengyelország példája bizonyára elég intő, tanulságos példa, de múltjának könyvét jobban kinyitva nemcsak az eredményt látjuk, a miről egy koszorus költőnk azt írhatta: „A sirt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül, s az ember millióinak szemében gyászköny ül“, és nemcsak a viszályt, a párt-harczokat, melyek a szabadság sirját megásták, hanem amaz irányzatokat és törekvéseket is, a melyekből a viszályok és harcok keletkeztek, s melyeknek úgy látszik végzetessége, hogy a szabadságnak sirt ássanak. Igen, a történelemnek megvannak a maga tanulságai. De mi Lengyelország történelmét nemcsak azon a ponton látjuk, melyen ama fájdalmas felírás: *Finis Poloniae* sötétlik, hanem látjuk más pontokon is. Látjuk e nemzetnek ama dicső korszakát is, mikor Erdély egyik legkiválóbb fejedelmét, Báthory Istvánt választja uralkodójának, kinek útját az unitárius Blandrata készíti elé a diszes királyi trónra, s kinek uralkodása nagy korszakában a lengyel nemzet szabadságszeretét az akkor Lengyelországban fénypontra álló unitarizmus szelleme táplálja. És látjuk ama korszakokat is, melyek azután következtek, a mikor Lengyelország a legszabadságszeretőbb fiaitól maga fosztja meg magát azoknak a kiüldözésével. És ha a Lengyelországot örökölt katholicizmus ma e nemzetnek szabadságát siratja s családjainak ezreivel az Ur templomába megy és imádkozik: „Istenünk! szent oltárodnál térdre hullva kérünk, szabad hazánkat, óh add vissza nekünk“, e megindító, szivreható imába a mély keserv mellett a bűnbánat könnyének is kell folynia. És hogyha Lengyelország szomorú sorsa reánk nézve intő példa, ebből a tanulságot mindenek előtt magának a hercegprimásnak és a hozzátartozó papságnak kell levonnia.

Az egyházi statisztikai világitásban. Jekelfalussy József a M. T. Akadémiában „Értelmiségünk és a magyarság“ czimben igen érdekes székfoglalót tartott, melyből közöljük a következő nagyon is tanulságos részleteket:

„Valamennyi értelmiségi foglalkozás közül, sajnos, éppen a lelkészek sorában van leggyöngébben képviselve a magyar elem. Összes számuknak csakis fele vallotta magát magyarnak. Ezt a kedvezőtlen arányt az oláh nemzetiségű lelkészek roppant nagy számának tulajdoníthatják. 3367 oláh lelkészt talált a legutóbbi népszámlálás, mely szám az összes lelkészeknek közel egy harmadát teszi. Két oka van ennek, egyik az, hogy a görög katólikus és görög keleti egyházakban aránytalanul sok a lelkész, a másik pedig, hogy éppen ez az elem az, mely egyáltalán nem asszimilálódik a magyarsággal.

A nemzetiségi viszonyok az ágostai hitű lelkészeknél sem mondhatók valami kedvezőknek, közülök csak 30·46 százaléka magyar nyelvű, 42·77 százaléka ellenben német, 16·77 százaléka tót, az összes számnak 45·10 százaléka nem tud magyarul. Ugyanezt mondhatják a zsidó hitűekről, habár e felekezet magyarsága általában az utóbbi időben oly örvendetes előhaladást tett, egyházi életük magyarosodása nem látszik azzal lépést tartani, a zsidó rabbik között ugyanis 60·26 százalék magyarajku, mellette 28·24 százaléka német és 1·30 százaléka tót volt s a németajkuakból 35·60 százaléka egyáltalán nem is beszélt magyarul.

Az unitárius lelkészek egytől egyig magyarok s az 1983. református lelkész között is csak 3 német ajku és 3 külföldi akadt; de sajnos, a római katólikus egyház, e legősi, a királysággal egykoru magyar intézmény távolról sem annyira magyar, mint a mennyire óhajtanók. A római katólikus lelkészek közül 765, az összes számnak egy negyedrésze, nem tartja magát magyarnak, közel 9 százalék német, több mint 12 százaléka pedig tót.

Ha az összes felekezeteket vesszük, a 63 megye közül 25-ben a magyar ajkuak felét sem teszik az összes lelkészeknek, sőt vannak megyék, hol a lelkészek közül egy rengeteg szám még csak nem is beszél magyarul, így például Krassó-Szörény megyében 203, Szeben megyében 153, Hunyadban 141, Torontálban 117 lelkész egyáltalán nem bírja, nem érti az anyanyelvet.

Még fontosabbak a néptanítók, kiknek kezébe van letéve a fiatal nemzedék szívének, lelkének képzése s első sorban tőlük függ, hogy azok hazafias érzelmeket szívnak-e magukba, vagy pedig veszélyes nemzetiségi álmok mételtyezik meg a minden benyomásra fogékony ifju kedélyeket. Hogy e tekintetben nem állunk valami jól, azt már a közoktatásügyi miniszter ur évi jelentéseiből is tudtuk, a melyből láttuk, hogy még ma is, másfél évtizeddel a magyar nyelv kötelező oktatásáról szóló törvény meghozatala után, mily tekintélyes ama néptanítók száma, kik magyarul még csak nem is beszélnek. Adataink szerint a 20.533 néptanító közül kerekszám 1200, vagyis közel 6 százaléka nem beszélte nyelvünket, pedig e feltűnő nagy szám inkább alatta marad a valóságnak, semmint azt meghaladná; mert valószínűleg nem egy tanító — tudván azokat a kellemetlen következményeket, melyek a magyar

nyelv nem tudásából reá hárulhatnak — a magyar nyelv ismeretét még akkor is bevallotta, ha csak egy pár szót tudott is magyarul.

Ha nem is a nyelvismeretet, hanem az anyanyelvet tekintjük, a magyarok után mindjárt az oláhajkuak következnek 14·30 százalékkal, holott az írni-olvasni tudó népességben, amint ismételve kiemeltük, csak 8·6 százalékot foglalnak el. Az összes néptanítók közt a német anyanyelvűek 12·14 százalékkal, a tótók 7·81, a rutének 2·11, a szerbek 2·08 százalékkal szerepelnek. Igen nagy azonban a különbség, ha az egyes hitfelekezetben befül vizsgáljuk a néptanítók nemzetiségi viszonyait. *Az unitárius vallású néptanítók, az utolsó emberig, magyar anyanyelvűek s a reformátusok között is egy félszázad százalékra sem rug az idegen ajku néptanítók száma.* Erős többséget képeznek a magyarajkuak a római katolikus néptanítók közt is, 72·97⁰/₁₀-ot, valamint a zsidóknál is, hol 68·62⁰/₁₀-ra ruznak. Jellemző azonban, hogy míg az általános népességben a zsidó hitfelekezetben több mint 60 százalékkal magasabb a magyarság arányszáma, mint a katolikus egyház hivei közt, addig a néptanítók közt 4 százalékkal gyengébb, ami arra mutat, hogy a zsidó népoktatás ügye nem nyugszik eléggé nemzeti alapon. Még rosszabbul áll a magyarság a többi nem említett egyházak néptanítói közt. Az ágostai hitű néptanítók közül csak 41·63 százalék vallotta magát magyarnak, 38·03 százalék ellenben németnek, 20·16 százalék pedig tótnak; a görög-katolikusok közül 20·10 százalék magyarnak, 57·77 százalék oláhnak, 19·14 százalék ruténnek; végre a görög keletiek közül magyarnak csupán csak 0·43 százalék, oláhnak ellenben 80·03, szerbnek 19·42 százalék.

Nagyon érdekesek a két görög egyház adatai. A 2107 keleti hitű tanító között szám szerint mindössze csak 9 akadt, a ki magyarnak vallotta magát, oly kis szám ez, hogy még a csekély számú ó-hitű magyarság szükségletét sem képes kielégíteni, a miből természetesen az következik, hogy görög-keleti hitű véreink jórésztét is oláh tanítók tanítják.

Sokkal erősebben áll a görög-katolikus egyház tanítóinak magyarsága: itt a tanítók közt közel kétszer oly erős a magyar anyanyelvűek részesülése, mint az általános népesség közt; ezt azonban csakis a ruthén-tót elem hazafias érzületének s könnyen asszimilálódó hajlamának köszönhetjük, a mi kitünik onnan, hogy míg a görög-katolikus népességből általában 29 százaléka esik a tót-ruthén elemre, addig a görög-katolikus néptanítók között csak 22 százalék, míg ellenben az oláh ajkuak itt és ott csaknem teljesen azonos arányszámokkal szerepelnek.

A mi a tanítók magyar nyelvismeretét illeti, — ott noha lényeges módosulással — ugyanazt az arányt látjuk, mint az anyanyelvűnél. *A református és unitárius vallású néptanítók közül nincs egyetlen egy sem, a ki magyarul ne beszélne*; a római katolikus tanítóknak is csak 2·19 százaléka nem beszél magyarul, az ágostai hitűeknek azonban már 7·43, a zsidóknak 9·69, a görög-katolikusoknak 10·40, a görög-keletieknek pedig 21·86 százaléka.

Ev. ref. theol. akadémia Kolozsvárt. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület f. évi márt. 30-án Kolozsvárt tartott közgyűlésén tárgyalta azt a javaslatot, melyet Szász Domokos püspök és az Igazgató Tanács egy Kolozsvárt felállítandó ref. theol. akadémiára nézve már több idő óta készít elő. A közgyűlés a benyújtott tervet nagy szótöbbséggel elfogadta és a theol. akadémia felállítását kimondotta. Az akadémia öt tanárral van tervezve, kik szorosán vett theol. tárgyakat fognak előadni, a bölesészeti tárgyakat pedig a tanulók az egyetemen fogják hallgatni. Az intézet külön új épületben helyeztetik el, melyet tágas, alkalmas helyen építenek, s mely benlakással lesz egybekötve.

A porosz ev. agenda. A mult füzetben megemlékeztünk arról a mozgalomról, a mely a porosz agenda változtatásával s általánosan kötelező erejével a kedélyeket mérgesíti. Jeleztük a jobb (u. n. positiv, értsd orthodox) és a bal (liberalis) párt álláspontját s a középpárt (ideértve a ritschlianusokat is) várakozó taktikáját. A kérdésben még nem döntöttek, még foly a vita s a liberalis párt mind nagyobb erővel támogatja álláspontját. Az új agenda behozását a köz-synodus elnöke *Holtzheuer* saját (confessionalis, orthodox) álláspontjáról magától érthetőnek tartja, míg *Cremer*, a „positiv-unitus“ párt embere határozottan ellene van: a közös istentiszteletnek törvénytől szabályozott rendje ellenkezik az ev. istentisztelet lényegével. A ki egyházi rendet csak törvény alakjában tud elképzelni, mert ezt hajtogatják az új agenda hívei, annak nincs érzéke a ker. istentisztelet történelme, fejlődése iránt. Az agenda behozatula csak a községek szabad beleegyezésével történhetik. Az agendát a községnek csak mint adományt lehet ajánlani, de nem rájuk erőszakolni. Az új agenda ellen 1400 tekintélyes ev. férfi Berlinből, különféle egyházi pártok tagjai, az ev. egyházi főtanácshoz kérést intézett. A kérésben aggodalmukat fejezik ki az új agenda iránt: a magasabb testületek többsége nem törődve eltérő hitnézetekkel, saját felfogását a ker. hitigazságokban annyira hangsúlyozza, a mi ev. alapelvekkel ellenkezik.

Az új agenda azonosítja az apostoli hitformát a ker. hittel. Ez által az apostolicumnak oly fontosságot tulajdonít, a milyennel eddig nem birt s a mely az ev. egyházi főtanácsnak 1892. nov. 25. kibocsátott rendeletével ellenkezik. E szerint az apostolicumot nem kell merev tantétellé tenni, s a hittételek bizonyítékai ugyan a hitnek, de nem normái s nem korlátai a szabad vizsgálódásnak és kritikának. Bátran kimondják, hogy a protestantismus lényege elleni merényletet látnak abban, ha a porosz közgyűlés többsége agendai normákat teremt, a melyek arra vannak hivatva, hogy az ev. hitet megkössék.

A német prot. egylet állandó bizottsága egy felhívást intézett Németország protestansaihoz, melyben ezt mondja: A tervezet szerint ezután mindenki kényszerítették egyéni hitét egy formulára alapítani, a mely Isten végtelen kegyelmét nem hangsúlyozza. A confirmálandóknak, szülőknek, keresztszülőknek, a papnak felszentelésekor, az egész községnek minden istentiszteleten nyilvánítani kell hitét az apostoli hitforma minden tételében, noha ez mostani alakjában az apostolok után több évszázzal keletkezett. Tehát hinniök kell a *test feltámadását, a természetfeletti nemzést, Jézus mennybemenetelét szó szerinti értelemben*. Sok jó keresztény elismeri Jézus isteni küldetését s ezt még sem tudja tenni. Ha e javaslat törvénynyé emelkedik, akkor azok, a kik e formulákkal szó szerint nem egyeznek, vagy teljes közönyösségre lesznek kárhóztatva, vagy atyáik templomaiból s egyházából kiűzetnek.

A prot. egylet felhívását tudomásul vétel végett benyújtotta az ev. egyházi főtanácshoz is Berlinbe egy kísérő irattal, a mely a már előadott okokat hozza fel az új agenda behozatala ellen, hangsúlyozván azt is, hogy egy agendát soha sem szabad kibocsátani, mint törvényt, a melytől való eltérés fegyelmi uton büntethető lenne.

Cremer tiltakozását az új agenda ellen a Stöcker-féle egyházi lap hevesen megtámadja, mert egy törvényesen megállapított agenda kezesség arra, hogy az evangelium *dogmailag helyesen* (!) jut kifejezésre az istentiszteleten. Fölmerült az a hir is, hogy a közgyűlés az új agendát nem *kötelezővé*, csak *facultatívá* akarja tenni. Cremer gondolata nagyon figyelemre méltó, mely szerint azt mint *adományt* kell nyújtani a községeknek *tetszés szerinti elfogadásra*.

Nemzeti conferentia Angliában. Az angol unitárisoknak és más szabadelvű keresztényeknek nemzeti conferentiája, melyet minden harmadik évben szoktak tartani, ápril hó 10—13. nagy érdeklődés mellett folyt le Manchesterben. E gyűlésök már az ötödik, s úgy látszik, hovatovább mind nagyobb vonzerővel bír, s bámulatos missiót teljesít az unitárius eszmék és nézetek népszerűsítése érdekében.

Manchester és környéke központja az unitarismusnak, s így a gyűlés helye jól volt megválasztva. Itten van az unitáriusoknak az egyik papnevelő intézetök is, az ugynevezett „Home Missionary College.” A gyűlések a város gyönyörű termében, a Memorial Hall-ban tartattak. Beard elnök üdvözölte az oly nagy számban összeseregletteket. Steinthal lelkész pedig a külföldi képviselőket u. m. Shippen és Eliot lelkészeket az Egyesült-Államokból, s Hocart lelkészt Brüsseltől, üdvözölte. Hocart lelkész örömmel emelte ki, hogy Brüsszelben, Ghentben és Antverpben terjednek az unitárius elvek. Elliot lelki megelé-

gedéssel tapasztalja, hogy az anyaország és hazája közt a testvéri viszony virágzik; s ugyanazon érzelmek hevítik őket.

Ezután az elnök indítványára nagy lelkesedéssel elhatározták, hogy dr. Martineau-nak, az unitáriusok nagy apostolának s nestorának születése 90-ik évfordulója alkalmából küldjenek üdvözlő iratot. Ugyan ezen a napon urvacsoravétel is volt.

Második nap Wellbeloved lelkész tartott beszédet. A felolvasások között Rawson Harry, az ekleziák és nevelő intézetek s azoknak egymáshoz való viszonyáról tartott érdekes felolvasást. Délután a liverpooli polgármester elnöke alatt tartatott a gyűlés, a mikor dr. Hargrove lelkész tartott figyelemre méltó felolvasást az *egyházakról* és a *szegényekről*.

A nyilvános istenisztelet estve tartatott a *Free Trade Hall*ban. A szónok dr. Drummond Jakab, az oxfordi Manchester College tudós igazgatója volt. Beszédje alapigéi: Jan. apost. I. lev. 3. 14. „Mi tudjuk, hogy a halálból által vitetünk az életre, mert szeretjük a mi atyánkfait.“ Márk. 16. r. 15. r. „Elmenvén mind e széles világon, prédikáljátok az evangéliumot minden teremtet állatnak.“ Az emelkedett szellemenben irt tudományos beszéd nagy hatást tett a hallgatóságra, csak a volt a kár, hogy sokan nem férhettek bé a terembe.

Még felolvasásokat tartottak dr. Herford Brooke a régi ekleziák nagyobbitásáról s az újaknak függetlenné tételéről, Armstrong pedig „Az ekleziák teendője a mértékletesség terjesztése iránt“, Bovie a brit és külföldi unitárius társulat titkára: „missionáriusi teendőink és alkalmatosságok“. Walters: „a szabad egyházak irodalma s annak terjesztése.“ Jelentés tétellett a segély-alapról is, melynek célja a buzgó és szorgalmas papokat segíyezni.

Collegiumunk történetének megírása. A vallás és közokt. ügyi minister a collegiumok fentartó hatóságait arra hivta fel, hogy a nemzet ezerévi ünnepére azok történeteit irassák meg. Főiskolánk történetének megíratásával *Benczédi* Gergely munkatársunk bizatott meg, kitől folyóiratunk a collegiumra vonatkozólag több nagy utánjárással irt, becses cikket közölt.

A Baldácsy-alapítvány mult évi kezeléséről *Szilágyi* Sándor alapítványi ügyész terjedelmes jelentést irt. A jelentés vagyon és teherkimutatást is foglal magában. Vagyon: 699,204 frt 29 kr; teher: 289,461 frt 78 kr. A mult évben bevétel 87,533 frt 80 kr; kiadás 56,493 frt 88 kr; maradvány 31,040 frt 42 kr. Az 1894. évre a költségelőirányzat 59,936 frt 97 kr bevétel; 26,051 frt 14 kr kiadás; maradvány 33,885 frt 83 kr. Ebből a tulajdonos egyházkerületek 27

ezer 500 frtot, egyenként 2500 frtot kapnak, ugyanannyit mint a mult évben; tartalékalapra tőkésítésül fordittatik a maradvány 5%_o 1694 frt 29 kr, vagyis kikerekítve 1700 frt, s pénztári maradvány 4685 frt 83 kr.

Rédiger Árpád, dicsőszentmártoni lelkész, küküllőköri esperes márt. 28-án 58 éves korában meghalt. A halál megváltás volt reá nézve, annyit szenvedett az utóbbi években. Most már nem szenved s nem látjuk az összetört alakot, hanem azt, ki pályája szebb felében tehetséggel lelkesedéstől lángolt, s gyülekezetének és egyházkörének bölcs vezére volt; azt, a ki egykor sok nemes tulajdonsággal tündökölt: a tevékeny egyházi férfit, a jó papot, a társadalomban szeretett embert, a hiv és áldozatra kész barátot, és annak emlékezete legyen áldott.

A *Rédiger Árpád* elhalalozásával ürességbe jött dicsőszentmártoni papságra és az esperességre Gvidó Béla, szőkefalvi lelkész választatott meg. Fontos és nagy felelősséggel járó állomás, melyen kísérje szerencse.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPÍTENDŐ TEMPLOMRA.

XIV. közlemény.

115. Ifj. Göncz Mihály gy. ivén firtos-váraljai unitárius egyház **5 frt.**

116. Sándor Gergely gy. ivén Derzsből gabonából egyesektől 8 frt, derzsi ekklézsia 10 frt, Sándor Gergely és neje 2 frt, együtt **20 frt.**

117. Gyöngyösi István gy. ivén (4-ik gyűjtő év) Maros-Vásárhelyt: Daniel István 2 frt, Kovács Béla 60 kr, Konez Albert 50 kr, Pozsonyi Gábor 50 kr, Szt.-Lászlói Nagy István 50 kr, együtt **4 frt 10 kr.**

Közvetlen Pálfi Ferencz f. ü. gondnok urhoz Sz.-Udvarhely városa adományozott **400 frt.**

Továbbá Egyed Ferencz h.-szt.-páli lelkész Egyed Balázs és Elemér nevére 5—5 frt, együtt **10 frt.**

E közlemény összege 439 frt 10 kr.

Az előbbi közlemények összege 3042 frt 20 kr.

Együtt 3481 frt 30 kr.

Kolozsvárt, 1894 ápril 27.

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

A sz.-kereszturi 6-ik tanári székre ifj. Göncz Mihály isk. főnök gyűjtő ivén adakoztak a következő tanulók: Székely Ferencz 20 kr, Györfi Lajos 08 kr, Derzsi István 10 kr, Vida Géza 15 kr, Szabó Kálmán 20 kr, Gheája Miklós 20 kr, Major Sándor 20 kr, Varró Elek 15 kr, Balás Lajos 22 kr, összesen **1 frt 50 kr.**

BENCZÉDI GERGELY,
pénztárnok.

Id. Imre Ferencz buzgó egyháztag a kénosi unitárius ekkléziának urvacsorai használatra czinnből egy csinos boros kancsót csináltatott. A szép tett önmagát dicséri és jutalmazza. Fogadja nemes keblű adakozó e helyen is az egyház nevében szives köszönetünket

Kénos, 1894. ápril 16-án.

FORIS MÓZES,
gondnok.

VÁRI ALBERT,
unitár. pap.